

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे.

विषय जी० वा०

दा. क्र. २०००

BVBK-0402080

2010

78/8/10

जो. जा.

दिल्लीच्या लाल किल्ल्या

BVBK-0402080

“ बाआदब वामुलाहिजा होशिया S S S र ! ”

पहाडी आवाजांत गुर्झबारदाराने ललकारी दिली. किल्ल्यातल्या शाही महलामहलांतून त्या ललकारीचे प्रतिध्वनी उमटत उमटत गेले. लगेच प्रत्येकाची गर्दन कुर्नित्ताकरिता खाली झुकली.

दिवाण-ई-खासच्या संगमरवरी सदरेवर बादशाही मसनदीच्या नजीक उभा राहून गुर्झबारदार बादशाहाचा अल्काब पुकारीत होता. हातभर उंचीचा पांढरागुभ्र संगमरवरी, नक्षीदार विशाल चौरंग होता. त्यावर किनखाफी रुजामा अंथरला होता. त्यावर पराची दीड वीत उंचीची मसनद होती. त्यावर हिरवी हिरवी गार मखमल, तिच्यावर जरीचे भरगच्च कशीदकाम केलेले आणि तसल्याच किमतीवान कमिद्याचे मखमली लोड अन् गिरद्या वर व्यवस्थित ठेवलेल्या. सबंध दिवाण-ई-खासमध्ये अफगाणी गालिचे अंथरलेले होते. कमानांना रेशमाच्या झालरदार कनानी व पडदे लावले होते. पडदे खेचण्याकरिता लावलेल्या

तिरपदार दोण्या अन् झुपकेदार गोंडे कमानांवर हालत होते.

गारचे खास खास मातबर अमीरच फक्त सदरेवर उभे होते.

दिवाण-ई-खास.

दिवाण-ई-खासच्या नजीकच असलेल्या बादशाही हमाम-खान्याच्या बाहेर दोन काळेकुट्ट धिप्पाड हबशी गुलाम गालिचाची एक वरली वळकटी हातात धरून उभे होते. हमामखान्यातून अस्सल अत्तरांचा घमघमाट दरवळत बाहेर येत होता. वान्याच्या झुळ-झुळ्याबगण्याचा खुशबूही त्यात मिसळत होता. चंदनाच्या धुराची हवेत तरंगत तरंगत बाहेर येत होती.

गुर्झवारदाराच्या ललकान्या सुरू होताच दूरवर असलेल्या नगर-
खान्यात नौबत व कर्णे वाजू लागले. दिवाण-ई-खासच्या सदरेवर
हजर असलेले अमीर अन् वजीर अदबीने कुर्निसात करीत उभे राहिले.

स रं रं रं रं रं रं ! हमामखान्याबाहेर उभ्या असलेल्या त्या दोघा
हबशी गुलामांनी आपल्या हातांतील गालिचाची गुंडाळी सरकन् सोडली.
तो शानदार सप्तरंगी, रेशमी गालिचा हमामखान्यापुढच्या संगमरवरी
शुभ्र फरसबंदीवर पाण्याच्या लाटेप्रमाणे शंभर हात उलगडत गेला.
सूर्याच्या कोवळ्या किरणांत ते काश्मीरचे रेशमी सप्तरंग झगमगू लागले.
गालिचाचे शेवटचे टोक दिवाण-ई-खासच्या पायरीशी अचूक जाऊन
भिडले. ते गुलाम आपले हात पोटापाशी रुमालात झाकून घेऊन अन्
माना खाली घालून मागे सरकत गेले.

“ ऑऽऽस्त कदम ! नजरबर्कदम ! हुकुमते-हिंदोस्तां ! खास-उल-
खास ! शहेनशाह आलमगी ऽऽर ! ऑऽऽस्ते कदम ! ऑऽऽस्ते कदम ! ”
गुर्झवारदार मसनदीशेजारून अल्काब पुकारीत होता.

हमामखान्याच्या कमानीवरचा झिरझिरीत पडदा बाजूला झाला
आणि शहेनशाह औरंगझेब हमामखान्यातून बाहेर पडला. गालिच्यावरून
झप् झप् चालत तो दिवाण-ई-खासकडे निघाला. त्याचा पोशाख अगदी
पांढराशुभ्र होता. अंगावर हिऱ्या-मोत्यांचे अलंकार मोजके होते.
औरंगझेबाची राहणी नेहमीच अगदी साधी असे. त्याच्या उजव्या हातात
स्फटिकाची जपमाळ होती. माळेचे मणी ओढीत ओढीत तो पुटपुटत
होता, “ रब्बना, रब्बना, रब्बना, रब्बना—! ”

अमिरांचे कुर्निसात चालूच होते. गुर्झवारदाराच्या
चालूच होत्या. बादशाहा पायऱ्या चढून गेले. रेशमी पिढी
समोरच चौरंगावर मसनद होती. मसनदीवर ल. मोगल दरबारा
तो बसताच अल्काबच्या ललकान्या थांबल्या. हीच मजल
नौबत-कर्णेही बंद झाले. उभ्या गुडघ्यावर हात ठेवून दि.
माळ चालू झाली. कमानीवर
मोठीयों

अमीरांनी बादशाहास नजर गुजारली. मसनदीच्या
वजीर उभा होता. त्याच्याच शेजारी अर्जबेगी उभा होता. अर्जबेगी
हातांत पत्रांच्या व अर्जांच्या थैल्या होत्या. सदरेवर अत्यंतये

पसरली होती. औरंगझेबाची शिस्त आणि दरारा मोठा कडक असं. उगीच कारणांशिवाय पापणीही हलवायचे धाष्टर्च कोणाला होत नसे. मग बोलणे अन् हसणे तर अशक्यच ! शिक आली तरी आतल्या आत शिकायचे !

सर्वांना सत्का नजर केला अन् नंतर वजीर अदबीने म्हणाला, “ जिल्ले सुबहानी आलीजाह ! अपनी निगाहे-मुलतेफत इस फिदवीकी अर्जे-नाचीजकी जानीब मुतवज्जा फरमाएं, ऐसी खिदमते-अकदसमें मोअद्बाना इल्लेमास है ! ”^१

‘कहो ! मावदौलत अपनी नजरे--करम् फेरते हुए तुम्हारे हर लफ्जकी गहराईपर अपनी तवज्जह मरकूज कर लेंगे ?’^२ औरंगझेब म्हणाला.

लगेच मान लववून वजीर म्हणाला, “ हुजूरकी नजरे-इनायत दुनियाके लिये आगोशे-मादरसे कम नहीं ! ”^३

आणि एवढे बोलून वजीराने अर्जाची एक गुंडाळी उलगडली. ह्या अर्जाच्या वरच्या व खालच्या बाजूस चंदनाचे नक्षीदार रूळ बसविलेले होते आणि वरच्या दोन्ही टोकांस रेशमांचे गोंडे लावलेले होते. अर्जाच्या कागदावर सोनेरी वर्खा फुलदार बुट्टीने काढलेली होती व काळ्याभोर चमकदार शार्डित व घोटीव अक्षरांत फार्सी मजकूर कलम केलेला होता.

“ जिल्ले इलाही आलमपनाह् ! यह अर्ज दख्खनके दारूस्सलतनत बीजापूरके आदिलशाहकी जानिबसे आया है ! अली आदिलशाहने खुदा-वंदकी मुकद्दस खिदमते-आलीमे बडीही आजजीके साथ इल्लेजा की है ! ” वजीर म्हणाला.

“ क्या कहना है आदिलखानका ? ” बादशाहाने किंचित् हसून तिरप्या नजरेने पाहत विचारले. विजापूरच्या बादशाहाला ‘ बादशाहा ’

१ “ हुजूरची कृपा ह्या नम्र सेवकाच्या बोलण्याकडे वळावी अशी ह्या दासाची अत्यंत नम्र विनंती आहे ! ”

२ “ बोला ! आम्ही पूर्ण कृपादृष्टी ठेवून तुमचे सर्व कामकाज ऐकू ! ”

३ “ हुजूरची कृपा खरोखर ह्या जगावर मातृछायेप्रमाणेच आहे ! त्यात उणीव नाही ! ”

दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात

किंवा आदिल 'शाह' ह्या गौरवपर नावाने उल्लेखणे औरंगझेबास आवडत नसे. म्हणून तो आदिलशाहास 'आदिलखान' याच नावाने नेहमी उल्लेखी.

“ जिल्लला ! अली आदिलशाहने अपनी चालीस हजार फौज बतीरे—इमदाद हमराह देकर सलाबतखान सिद्दी जौहर और फाजलखान जैसे दो मशहूर सरदारोंको शिवाजीपर चढाईके लिये रवाना किया है ! अली आदिलशाहकी दिली तमन्ना है और साथही कवी उम्मीद है के शिवाजी और कुल मराठोंकी धज्जियाँ उडा कर उनकी बगावतको जड पेडसे उखेड कर फेंक दिया जाय ! और इस जबरदस्त इकदाममे हुजुरे—अक्दस भी इमदादसे सरफराज फरमाएं ऐसी अली आदिलशाहने इल्तेजा की है ! ” वजिराने आदिलशाहाच्या अर्जातील मजकूर सारांशाने तोंडी सांगितला.

अफझलखानाच्या वधानंतर शिवाजीमहाराजांनी वाईपासून पन्हाळगडापर्यंतचा सर्व मुलूख व किल्ले काबीज केले. लगेच विजापूरदरबारने हस्तुमेजमानला महाराजांवर फौजेसह रवाना केले, परंतु त्याचाही महाराजांनी साफ धुव्वा उडविला. आता मात्र विजापूरदरबार भयंकर हादरला अन् त्याहूनही भयंकर चिडला. शिवाजीचा नाश करून दख्खनच्या पहाडी मुलुखातून ह्या मराठ्यांच्या काफिरी दौलतीचा सफ नायनाट करण्याचा मुस्तकीम इरादा आदिलशाहाने मनात धरला. कर्नूलचा नबाब सलाबतखान सिद्दी जौहर व अफझलखानाचा मुलगा फाझलखान या दोघांस चाळीस हजार फौजेसह विजापूरहून बादशाहाने रवाना केले आणि लगेच दिल्लीस औरंगझेबाकडे विनंती अर्जाच्या थैल्या देऊन सांडणीस्वार तडकातडक पिटाळले. या अर्जात अली आदिलशाहाने औरंगझेबास अत्यंत आग्रहाची विनंती केली की, मी शिवाजीचा नाव-निशाणी ह्या जगातून नाहीशी करण्याकरिता चाळीस हजार फौज शिवाजीवर पाठवीत आहे; तुम्हीही जास्त पायदळ, घोडदळ, तोफखाने व तमाम शाही सरंजाम आमच्या मदतीस पाठवा; किंवा अगदी स्वतंत्रपणे एखादा हुन्नरबाज, तरबेज, समशेरजंग सरदार शिवाजीवर परस्पर रवाना करा, म्हणजे तुमच्या व आमच्या फौजांच्या चरकात शिवाजीसक त्याचे सारे हरामखोर साथीदार चिरडून—भरडून जातील ! दख्खनच

पहाडांत मराठ्यांचे स्वतंत्र तख्त निर्माण होऊ पाहत आहे. ही गोष्ट इस्लामला कमीपणा आणणारी आहे.

“ इस लिये इस् मुहीमपर कोई बा-हिम्मत, दिलेर, वाकिफेफने-अरब, तजरूबेकार सरदारको भेजा जाय ताके मराठोंकी और शिवाजीकी कुव्वत बीखो बुनयादसे उखड जाय ! — ’

वजिराने अर्ज वाचून पुरा केला आणि मान लवविली.

औरंगझेबाचे उग्र पिंगट डोळे त्या अर्जाकडे स्थिरावले. माळेचे मणी ओढणारी वोटें थांबली. त्याच्या डोक्यात विचार सुरू झाले. वजीर अर्जाची गुंडाळी करीत होता.

‘ कोहस्ताने-दकनमें मराठोंकी खुद मुस्तार सलतनकी बुनयाद डाली जा रही है, यह बात हमारे लिये बाईसे-शर्म है ! लिहाजा हम और अलीजाह मिलकर शिवाजीको मआ अहलो अयाल दफन कर डाले ! ’ अर्जातील ह्या ओळी औरंगझेबाच्या महत्त्वाकांक्षा फुलवीत फुलवीत वळकटीत लपल्या. त्याच्या माळेचे मणी पुन्हा झर् झर् झर् सरकू लागले. तीक्ष्ण धारेत शून्य नजर रोखून तो विचारात गढून गेला. माळेतील झरझरणारे मणी एकेका मोगली डावपेचाचे होते. मण्यांणीक खुदाचे नाव ओठांवर यायच्याऐवजी शिवाजीचेच नाव येत होते. ’

आणि औरंगझेबाची मान एकदम वळली, “ वजिरे आजम ! ”

“ आलमपनाह— ! ”

“ तुम्हारी सलाह क्या है ? ”

“ आलमपनाह ! नाचीजकी अकले-नाकारा गोया सूरजके आग चिरागके मिस्ल है ! फिरभी मेरी अकले-नाचीज यह कहती है के बागी शिवाजीको अपनी ताकतसे खाफो खूनमें मिलानेका यही जरीन मौका है ! हुजूरके सिर्फ मुतवज्जह होनेकी देर है ! ” वजीर म्हणाला.

“ बस् बस् बस् ! हमाराभी यही खयाल है ! उस सरकश, हरामखोर, पापी, बदमाश शिवाजीको जहन्नम रसीद करनेका यही

१. “ आलमपनाह ! ह्या दासाची बुद्धी आपल्यापुढे सामान्यच आहे. सूर्यापुढे पणतीची ऐट ती काय ? तरीही माझ्या सामान्य बुद्धीलाही असेच वाटते की, वंडखोर शिवाजीस मातीस मिळविण्यास हीच संधी योग्य आहे. हुजूरनी फक्त मनात आणायचाच अवकाश आहे ! ”

मौजू मौका है ! ” औरंगजेब म्हणाला. त्याच्या त्या जन्मजात खुनशी चेहऱ्यावर भयानक स्मित झळकले.

तीन वर्षांपूर्वी महाराजांनी जुन्नरचे मोगली ठाणे साफ लुटले होते. (तां. ३० एप्रिल १६५७) अहमदनगरवरही छापा घातला होता. (ता. ४ जून १६५७) महाराजांनी ह्या दोन्ही छाप्यात मिळून शेकडो घोडे, कापड-चौपड, जडजवाहीर व सुमारे चाळीस लाख रुपये, एवढी दौलत पळविली होती. औरंगजेब त्या वेळी भयंकर चिडला होता. औरंगजेबाचा त्या वेळी औरंगाबादेस मुक्काम होता. महाराजांचा समूळ नाश करण्याचा त्यांचा मनसुबा होता, परंतु आकस्मिकपणे त्याचा बाप शहाजहान आजारी पडल्यामुळे राज्य बळकावण्याकरिता घाईघाईने त्याला दिल्लीस जावे लागले आणि महाराजांचा नायनाट करण्याचा बेत अपुराच राहिला.

सान्या भावांचे अन् पुतण्यांचे मोठ्या कलात्मक रीतीने मुडदे पाडून आणि बापाला आगऱ्याच्या किल्ल्यात डांबून टाकून आता औरंगजेब निर्धास्त झाला होता. आता त्याची नजर महाराजांकडे वळली. तो जुना सूड घ्यायला अन् शिवाजीसारखा दुष्मन उखडायला हीच संधी योग्य आहे, असे त्याला उघड उघड दिसले आणि त्याने वजिरास फर्माविले, “ वजिरे आज्ञम ! बुरहानपूरको बनाम हमारे मामूजान नवाबे आज्ञम शाएस्ताखान को एक फरमान तहरीर कर दो. उसमें लिख दो के पैन लाख घोडेस्वार, बख्तारी पियादा, तोपे और तमाम शाही हरबे-जंग तय्यार करके फौरन दक्खनकी और कूच करें. शिवाजीको नेस्त व नाबूद करनेका सहेरा आपके सर रहेगा. उस फर्मानमें यह भी लिखो के शिवाजी जहाँ मिले, जिस हालतमें मिले, उसे गिरफ्तार कर लो, या कत्ल कर डालो ! उसके हमखयाल मराठोंके अहलो अयाल समेत कत्ले-आम कर डालो ! उनके घरबार और जमीनोंको फी-नारेजहन्नम बना दो ! चारों ओर आग लगा कर होली रचा दो ! सारे दक्खनका कब्रस्तान बन जाये तो बेहत्तर होगा. लेकिन शिवाजी का नामो-निशान भी बाकी न रहना पाये ! ”

वजिराने अदबीने होकारार्थी मान लवविली.

—“ और जो जो मदद दरकार हो, वह फौरन मामूसहब

शाएस्ताखानकी तरफ बुरहानपूरपर खाना कर दो. आजही तामील हो. " बादशाहा म्हणाला.

बन्हाणपुरास खुद्द औरंगझेबाचा सख्खा मामा सुभेदारीवर होता. भलतीच जरब होती त्याची. बादशाहाचा दुसरा अवतारच तो ! अमीर-उल-उमरा नवाब मिर्जा अबु तालीब ऊर्फ शाएस्ताखान !

" खाकसार हुक्मकी तामील फौरन कर रहा है ! " वजिराने कुर्निसात करीत म्हटले.

" बस् ! इरशादे अली हो जाय ! अल्ला हू अकबर ! "

७ ७ ७

नवाब शाएस्ताखान

दिल्लीहून फर्मान सुटले ! लाल किल्ल्यातून चार सांडणीस्वार बन्हाणपुराकडे दौडत निघाले. तोफखाना आणि एक लाख फौज घेऊन मराठ्यांची दख्खनची दौलत बर्बाद करण्यासाठी ताबडतोब कूच करण्याचा औरंगझेबाने शाएस्ताखानास हुक्म सोडला.

शाएस्ताखानाची छावणी बन्हाणपुरास होती. अफाट लष्कराचा तळ पडला होता. एका भव्य अलीशान शामियान्यात नवाबे आज्ञम अमीर शाएस्ताखानाचा मुक्काम होता. मोगल रियासतीत शौर्याची शर्थ करून अनेक मोहिमा फत्ते केलेल्या सुमारे साठ महशूर सरदारांचे तंबू भोवती उभे होते. मोगलशाहीचे हिरवे निशाण छावणीत फडकत होते. शामियान्याच्या भोवती अरबी हशमांचा पहारा होता.

सांडणीस्वार खानाच्या छावणीत शिरले. दिल्लीची डाक आलेली दिसताच छावणीत कुतूहल पसरले.

सांडणीस्वार खानाच्या शामियान्याकडे दौडत गेले. खान शामियान्यातून बाहेर आला. स्वार थांबले. उंटांस बसवून ते खाली उतरले व

कुनिसात करीत करीत खानापुढे गेले. फर्मानाची थैली एकाने खानास पेश केली. थैली मोहरबंद होती. थैली घेऊन खान आत गेला.

खानाने फर्मान उलगडून वाचले. खान निहायत खूष झाला. दख्खनची स्वारी ! शिवाजीवर मोहीम ! मग हमखास फत्ते, हमखास फत्ते ! शिवाजीची बंडखोरी चिरडून टाकणे म्हणजे काय ? सारा इन-मीन-तीन महिन्यांचा सवाल ! आणि सिद्दी जौहर व फाजलखान यांच्या चाळीस हजार फौजेचा शह शिवाजीला बसलेला असल्यावर तर, मग इतकेही दिवस लागणार नाहीत. शिवाजीजवळ असून असून फौज असणार किती ?

नव्या कामगिरीवर खान खूश झाला. त्याने लगेच आपल्या निस-बतीच्या सर्व सरदारांस तश्रीफ फर्माविली.

खानाचे चोपदार छावणीत सर्व सरदारांस निरोप सांगत फिरू लागले.

एकेक सरदार उत्सुकतेने खानाच्या शामियान्यात दाखल होऊ लागला. सरदार खमसखान पठाण, नामदारखान, ग्यासुद्दीनखान, हसन मुनीम, सुलतान मिर्झा, तुरुक्ताझखान, कुबाहतखान, हीदखान, इमान बिरुद्दीखान, लोदीखान, दिलावर मौलद, अब्दुल वेग, जौहरखान, खोजा सुलतान, सिद्दी फत्तेखान, फत्तेजंग, गाझीखान, मनचेहर, कारतलबखान भावसिंग, किशोरसिंह, शामसिंह, राजा गिरिधर मनोहर, प्रद्युम्नसिंह, अनिरुद्धसिंह, पुरुषोत्तमसिंह, गोवर्धन गौड, राजा राजसिंह वीरमदेव, रामसिंह, रायसिंह, अमरसिंह, अरिदम, द्वारकाजी, खोजा गौड वगैरे सरदार कुनिसात करून बसले. स्वतः शाएस्ताखान मसनदीवर बसला होता.

एवढ्यात शामियान्याच्या दारात बांगड्यांचा किणकिण आवाज उमटला. सर्वांचीच नजर तिकड गेली. अस्सल मराठी पेहरावातील एक प्रौढ स्त्री डोक्यावरचा पदर किंचित पुढे सरकवीत मान लववून आत गेली. स्त्री ? शाएस्ताखानाच्या मोगली मजलिसीत अस्सल महाराष्ट्रीय स्त्री ?

हो ! स्त्री ! एक अस्सल महाराष्ट्रीय महिला ! अन् तीही मोगलांच्या मजलिसीत !

“ तश्रीफ लाइये रायबागनसाहेबा ! मै आपका तहे-दिल्ले व आदबके साथ इस्तकबाल करता हूँ ! ” शाएस्ताखान म्हणाला व

शामियान्यात एका बाजूस मुद्दाम राखून ठेवलेल्या लोडाकडे हात करून बसण्याची त्याने तिला विनंती केली.

हीच ती माहूरच्या उदाराम देशमुखाची बायको शूर होती. कर्तबगार होती. तडफदार होती. हुशार होती. मुत्सद्दी होती. अत्यंत अभिमानी होती, पण तो अभिमान होता मोगल सुलतानांच्या सेवेचा ! नवरा मेल्यापासून ती स्वतः जातीनिशी मोगलांच्या फौजेत पदर बांधून अन् समशेर घेऊन हजर राहत आली होती. तिच्या शौर्यावर खूष होऊन औरंगझेबाने तिला किताब दिला होता— ' रायबागन ! ' खरोखरच वाघिणीसारखी शूर होती ती. वाघीण होती, पण वैरीण बनली होती देवाची, धर्माची, महाराजांची अन् महाराष्ट्राची !

शाएस्ताखानाने बादशाही फर्माचा मतलब सर्वांना सुनावला. सर्वासच उत्साहाचे मोठे भरते आले.

“ शाही हुक्मके मुताबिक हमे जल्द कूच करना चाहिये ! ” खान म्हणाला.

“ जरूर जरूर ! ” सर्वांनीच दुजोरा दिला.

“ ठीक है ! आगे बढ़नेकी मुनज्जम तय्यारी करो ! हमारी हरावल फौजके झंडे अभीके अभी पहली मंझीलपर खाना किये जाय ! ”

खानासह सर्वजण उत्साहाने तयारीस लागले. लष्करातील नौबती वाजू लागल्या. तोफखाना सज्ज झाला. लहान गर्नाळी तोफेपासून प्रचंड फिरंगाणी तोफेपर्यंत असंख्य लहान-मोठ्या तोफा दख्खनकडे ' आ ' करून उभ्या राहिल्या. अक्षरशः हजारो बैल, उंट, खेचरे व गाड्या सैन्याच्या सामानाने खच्चून भरून निघाल्या. लाख फौजेचा सुभा दख्खन-वर चालला.

लष्करचा पेशखाना पुढच्या मुकामावर उभारण्यासाठी खाना झाला. पाऊण लाख घोडेस्वार रिकिबी ताणून तयार झाले. बख्तारी पायदळाचे हजारो हशम हुकुमाकरिता बेइस्तकलाल झाले.

खानाने कूचाची इशारत केली. नौबतीच्या दणदणाटात मोगली फौज निघाली. शेकडो हत्तींची प्रचंड जिवंत भित्तच चालू लागली. खजिन्याच्या चिलखती तिजोऱ्या उंटांच्या चार चाकी गाड्यांवर साखळ-दंडांनी जखडून फौजेच्या मध्यावरून चालल्या. धान्याच्या, वैरणीच्या, तंबूच्या, दारूगोळ्याच्या, इतर युद्धसाहित्याच्या हजारो गाड्या निघाल्या.

एकंदर फौज एक लाखाच्या वर होती. तितकीच जनावरे. फौजेत कझाकी, बख्तारी, पठाणी, अरबी, राजपुती, मोगली वगैरे जातींचे अत्यंत धिप्पाड व लढाऊ शेर सामील होते. ही राक्षसी फौज निघाली. महाराजांचा नायनाट करण्याकरिता !

..... पावसाळा अगदी नजीक येऊन ठेपला होता. अतिभयंकर संकटांचे काळिकुट्ट ढग स्वराज्यावर आठही दिशांनी गोळा होत होते. सर्व परकीय व स्वकीय शत्रू एकदम महाराजांवर उठले होते. स्वराज्य अगदी लहान. फौज अगदी थोडी. रांगत्या बाळकृष्णासारखे होते स्वराज्य, पण दहाही अवतारांत मिळून भेटले नाहीत, असे एकेक वैरी एकाच वेळी एकमेकांच्या हातांत हात घालून यशोदेच्या अंगणाकडे येत होते.

आईसाहेब राजगडावर होत्या. महाराज पन्हाळगडावर होते. स्वराज्यातील जनता या नव्या संकटाच्या भयाने व्याकुळ झाली होती. आता ह्या दीड-पावणेदोन लाख फौजेखाली काय होणार होते स्वराज्याचे अन् महाराजांचे ? कधीही आले नाही असे संकट आले. कुत्री हेल काढून रडत होती. आकाशात पावसाळी ढग गडगडत होते. विजा दात विचकीत होत्या.

आपल्या गरीब मराठी प्रजेच्या संरक्षणाकरिता राजगडावरून आईसाहेब जिवापाड धडपड करीत होत्या. आपल्या मायेचा पदर त्या स्वराज्यावर पांघरीत होत्या, परंतु शत्रूची वादळी फुंकर एवढी जबरदस्त होती की, तो पदर भिरकावला जात होता.

स्वराज्याच्या सान्या सरहद्दींवरून आक्रोश ऐकू येऊ लागले. जीव आणि अब्रू वाचविण्यासाठी घरदार सोडून लोक दीनवाणे धावू लागले. पन्हाळचाला सिद्दी जौहर अन् फाजलखान यांचा वेढा पडला. चाळीस हजार फौजेच्या ह्या बकासुरांनी पन्हाळच्या कमरेला करकचून मिठी मारली.

सावंतवाडीचे लखम सावंत, पालीचे जसवंतराव, शृंगारपूरचे सूर्यराव दळवी आणि सारेच महाराजांविरुद्ध तलवारी उपसून पन्हाळचाकडे धावले. राजापूरचे बखारवाले इंग्रज-टोपीकर व्यापारीसुद्धा महाराजांचा विश्वासघात करून तोफा व दारूगोळा घेऊन जौहर व फाजलखानाच्या मदतीस गेले. महाराज काळजीने जळत होते.

एवढ्यात शाएस्ताखानाची तुफानी लाट रोरावत अहमदनगरात

येऊन दाखल झाली. महाराजांना पाण्यात पाहणारे अनेक मराठे खानास धावत धावत जाऊन सामील झाले. घाटगे, जाधवराव, कोकाटे, गाढे आणि इतर कित्येक !

शाएस्ताखान अहमदनगरहून निघाला (दि. २५ फेब्रुवारी १६६०) आणि भिवरा ओलांडून स्वराज्यात घुसला. त्याने आगीच्या चौफेर चुळा टाकीत दौड मांडली. गावेच्या गावे वणव्यासारखी धडाडून जळू लागली. देव आणि देवळे उद्ध्वस्त होऊ लागली. एक नाही, दोन नाही, शेकडो आणि हजारो ! माणुसकी नामोहरम झाली. चैन सुरू झाली गिधाडांची, कावळ्यांची अन् कुत्र्यांची !

सुपे, बारामती, इंदापूर, शिरवळ वगैरे परगण्यांची राख उडवून खान सासवडास दाखल झाला.

घणांच्या घावांखाली आईसाहेबांचे हृदय सापडले. पावणेदोन लाख फौज दोन दिशांनी स्वराज्यावर आली आणि खुद्द महाराज मात्र पन्हाळ्यात कोंडून पडलेले ! कसा टिकाव लागायचा ? ओंजळभर सैन्य अन् मूठभर दारूगोळा ! स्वराज्याच्या महत्त्वाकांक्षा रुईच्या कापसासारख्या हवेत फुंकरल्या जाणार काय ?

महाराष्ट्राच्या दावेदारांचे बाहुबळ फार फार मोठे होते. अजूनही ते जमवीतच होते. ते वाढतही होते.

पण आईसाहेबांचे राजगडावर, महाराजांचे पन्हाळगडावर आणि प्रत्येक मावळ्याचे स्वराज्यातल्या गडागडांवर भवानीच्या भक्तीने भावबळ वाढत होते. आम्ही मराठी हाडाची माणसे वाकणारही अन् मोडणारही नाही.

० ० ०

किल्ले चाकण

मावळातून सळसळ वाहत येणाऱ्या मुठा नदीच्या दक्षिण किनाऱ्यावर पुणे कसबा वसला होता. नदीकाठावर उंच उंच जोती घालून लहान लहान घरे अन् मोठे मोठे वाडे बांधलेले होते. गावाला मोठ्या मोठ्या वेशी होत्या. कुंभारवेशीतून आत गेल्याबरोबर उजव्या हाताला शेख

सल्याचा दर्गा अन् पांढरीशुभ्र मशीद होती. झांबरे पाटील, शितोळे देशमुख, होनप, देशपांडे आणि वैद्य, ठेकणे वगैरे आठघन्यांचे मोठमोठे वाडे होते.

पंत दादोजी कोंडदेवांनी आईसाहेबांना आणि लहानग्या शिवाजी-राजांना घेऊन प्रथम पुण्यात पाऊल टाकले तेव्हाचे पुणे अगदीच वेगळे होते. सगळीकडे जाळपोळ अन् पडझड झालेली. सगळी देवळे उद्ध्वस्त. देवळात देव नाही. दिवा नाही. पाकोळ्यांची घाण. मोगलांच्या स्वान्यांनी आणि दुष्काळाने हैराण होऊन रयत दाही दिशांत परागंदा झालेली. भरदिवसा चोन्यामाच्या व्हाव्या, खून व्हावे. ना दाद ना फिर्याद ! भकास अन् भयाण मसणवटीसारखा झाला होता पुणे कसबा. महाराजांच्या लहानपणची गोष्ट ही. शिवबाराजे अवघे सहा वर्षांचे होते तेव्हा.

आईसाहेब पुण्यात आल्या. लक्ष्मीचेच पाय पुण्याला लागले. पुण्याची काया पालटली. वेशींना तोरणे लागली. देवघरात देव आले. ओसरीला दिवे लागले. घरेदारे गजबजली. शेतेभाते घमघमली. आंबेराया मोहरल्या.

पंत दादोजी कोंडदेवांनी सव्वाशे पावलांचे जोते घालून सायसंगीन जडावाचा चिरेबंदी वाडा खास आईसाहेबांच्या आणि शिवाजीराजांच्या-करिता मोठी हीस धरून बांधला. पंतांची माया म्हणजे आटीव दूधच होते. पतांनी वाड्याचे नाव ठेवले ' लाल महाल. ' लाल महालाच्या आसऱ्याने पुण्यातले संसार निर्धास्त नांदू लागले.

—आणि आज ?

शाएस्ताखानाचे आघाडीचे स्वार सासवडहून पुण्याकडे दौडत निघाले. खान पुण्यात येणार ही खबर पुण्यात पसरली. आधी धास्ती होतीच. कसब्यातील कुटुंबेच्या कुटुंबे भांडीकुंडी घेऊन पळत सुटली, पण पळायचे तरी कुठे ? अनेक कुटुंबे केवळ जिवाच्या करारावर पुण्यातच राहिली.

बंदुकीच्या गोळ्या झाडीत खानाचे स्वार पुण्यात घुसले. मागोमाग फौजेचा लोंढा आला. लाल महालावरचे मावळे मरेतो लढले. पुणे शहराला कोट नव्हता. कशाच्या आघाराने लढायचे ? जो कोट होता

तो पूर्वीच आदिलशाही सरदारांनी पाडून टाकला होता. पुण्याचा पाडाव झाला.

तोफा-बंदुकांच्या कडकडाटात खानाचा हत्ती पुण्याच्या वेशीतून आत शिरला. शिवाजीचे पुणे कब्जात आलेले पाहून खानाच्या डोळ्यांत वेगळाच कुरा चढला.

मुठेच्या काठी छावणीचा प्रचंड पसारा पसरला. तंबू, राहुट्या, पाले, शामियाने दाटीने लागले. बगळ्यांचा थवाच जसा ! जनावरांना ठाणबंद करण्याकरिता हजारो मेखा घणांचे घाव खात जमिनीत घुसू लागल्या. औरसचौरस दीड कोशाची छावणी पसरली.

खानाने खुद्द लाल महालाचा कब्जा घेतला. स्वतःच्या मुक्कामासाठी त्याला लाल महालच निहायत पसंत पडला. लगेच पडदे, गालिचे, कापडचोपड, भांडीकुंडी, खाना वगैरे गोष्टींची रीघ लागली. खानाचा जनाना महालात दाखल झाला. तार्तर बाया, खोजे, गुलाम, लोंड्या, भटारणी, भिस्ती आणि इतर नोकरपेशाने वाडा गजबजून गेला. गाद्या-लोड-तक्क्यांच्यापुढे पानविड्याची भली, मोठमोठी, नर्क्षादार तबके आणि तस्ते आली. कलाबुतीने विणलेली हुक्कादाने, वाल्यांचे पंखे आणि चांदीच्या अत्तर-गुलाबदाण्या महालात प्रवेशल्या. जाळीदार धातूच्या धूपदाण्या, सुगंधी सुस्कारे टाकीत महालाच्या कोपऱ्यात येऊन बसल्या.

लाल महालाचा गीर्दपेशा एक लाख फौजेने व्यापून टाकला. मावळ वेशीपासून कुंभारवेशीपर्यंत चौक्या-पहारे कडक बसले. लाल महालावर हिरवे निशाण फडकू लागले. शेखसल्ल्यात दांगेच्या आरोळ्या घुमू लागल्या. मोगली हशम, सांडणीस्वार, महमील, गोषाचे मेणे खोजे, तार्तर बाया, दाढ्या रंगविलेले मुल्ला, फकीर, तोफांचे गाडे यांचीच दाटी उडाली. ढोलक्यावर खडा वाजू लागला. चाळदार डफ झळाळू लागले. तोंडावरचा नाजूक पडदा वर करून कुणी सलमा-रोषन-नजमा-निगार बेहोष नाचू लागल्या. कानांवर डावा हात ठेऊन अन् उजव्या हाताचा मुरकेदार वळसा छातीवर ठेवून एक डोळा झाकीत कुणी गुलजार मज्नु कवालीच्या ताना उलगडू लागले. हास्याच्या लतेला हुक्क्याची खुमारी, घुराची फुंकर अन् चांदणी दहीवर ! वस्स ! मोगल छावणी रंगून गेली.

—महाराज पन्हाळगडावर जगदंबेपुढे संचित शतपाली करीत होते.

—आईसाहेब राजगडावर देवापुढच्या नंदादीपाला हाताचा आडोसा घरीत होत्या. वावटळ फार सुटली होती.

—हे पुणे महाराजांचे राहिले नाही. हा लाल महाल आईसाहेबांचा राहिला नाही. घूपाच्या धुरात शाएस्ताखानाची राजकारणे रंगू लागली.

संबंध पुणे प्रांतात आता कुठेही मराठी राज्याची नाव-निशाणी उरली नव्हती. सारा मुलुख खग्रास ग्रहण लागल्याप्रमाणे बेचिराख झाला होता. पुण्याच्या ईशान्येला फक्त एकच भाला चमकत होता अन् तेवढाच खानाच्या काळजात खुपत होता. तेथे अजून एका मराठ्यांची गर्दन बूलंद होती. तेथे अजून मराठ्यांचा भगवा झेंडा बूलंद फडकत होता. ते ठाणे म्हणजे चाकणचा भुईकोट किल्ला-किल्ले संग्रामदुर्ग !

हा किल्ला जिंकलाच पाहिजे, त्याशिवाय पुणे-गुलशनाबादचा रस्ता निर्धास्त होणार नाही हे खान जाणून होता. गुलशनाबाद म्हणजे मराठ्यांचे प्रसिद्ध पुण्यक्षेत्र नाशिक ! खानाच्या डोक्यात सारखे एक नाव घुमत होते—चाकण ! चाकण !

चाकणच्या किल्ल्याची जी माहिती खानाला मिळाली होती, त्यावरून त्याची खात्रीच झाली होती की, चाकणचा किल्ला जिंकणे म्हणजे एक दिवसाचे काम. एकदा आपल्या तोफा किल्ल्याच्या दरवाज्यावर धडकू लागल्या की आपोआप किल्ल्याची दातखीळ उचकटेल. शिवाय आपली अफाट फौज अन् हत्ती आहेतच. एक चाकणच काय, सारी दख्खन भरडणार होता तो फौज बळावर.

आणि एक दिवशी खानाने आपल्या सरदारांस लाल महालात बोलावले. मजलीस भरली. सय्यद हसन, ऊझबेगखान वगैरे त्यांत प्रमुख होते. खानाने मसलत सुनावली. मोहिमेचा तपशील सांगितला आणि ठरले ! चाकणचा मनसुबा मुस्तकीम झाला. प्रत्येकाचे डोके आपल्या वजनदार फौजेने आणि अवजड तोफांनी जड झाले होते. प्रत्येकाला खात्री की जिंकूच ! खानाने लोडांवर मूठ आपटून हसत हसत चाकणकडे बोट केले.

तोफखान्याला हुकूम सुटला. वीस हजार फौज चाकणसाठी मुक्रर

झाली. हशबखान, सय्यद हसन, ऊझवेगखान, जाधवराव वगैरे मोठ-मोठ्या अनेक सरदारांस निघण्याचा हुकूम झाला. खुद्द शाएस्ताखान जातीने निघाला. चाकण पुण्यापासून फक्त नऊ कोस. खानाची ढाल कुंभारवेशीतून बाहेर पडली.

गवताच्या पात्याआड, झाडांच्या बुंध्याआड, पडक्या भिताडांच्या मागे, निवडुंग-निगुडीच्या मागे दोन दोन डोळे टकमक टकमक टकाकत होते. मराठ्यांचे हेर हे. खारीसारखे टेहळत होते. चाकणवर खान निघाल्याची खबर त्यांना मिळताच ते चाकणला घोडे पिटाळीत पळत सुटले.

चाकणच्या चौफेर चौऱ्यांशी गावे आहेत. ह्या सर्व गावांना मिळून चाकण-चौऱ्यांशी म्हणतात ही गावे म्हणजे जसे चौऱ्यांशी तांबूस मोतीच होते अन् चाकण म्हणजे त्यात झळझळणारा जणू तांबडा खडाच ! हा मोत्याचा घास गिळायला खान निघाला. ही चौऱ्यांशी गावे अजूनपर्यंत चाकणच्या मराठी अमलाखाली होती.

चाकणचा किल्ला तो केवढा ? किल्ला नव्हेच. गढीच ती ! जास्तीत जास्त चारशे हशम राहू शकतील एवढेच आवार. अवघा चार बिघ्यांचा पसारा. किल्ल्याचा आकार चौकोनी होता. चार टोकांवर चार व मध्ये मध्ये एक एक असे भव्य अन् अत्यंत बळकट बुरूज होते. पूर्वेच्या तटात प्रचंड बुरूजांच्या मध्यावर दरवाजा होता. तटांची रुंदी आठ हात अन् उंची तीस हात होती. चिरेवंदी बांधणीचा हा मोहरेदार किल्ला अंगाबांध्याने असा खणखणीत होता की, जसा काही भीमच बसलाय मांडी ठोकून.

ह्या दगडी तटबंदीच्या बाहेर खंदक होता. खंदकाच्या बाहेर परकोट होता. किल्ल्याच्या प्रत्येक बुरूजावर तोफा उभ्या होत्या अन् दरवाज्यावर उंच उंच अस्मानात मान ताठ करून भगवा झेंडा फडफडत होता.

अशा ह्या पिळदार किल्ल्याचा किल्लेदारही असाच बळवंत होता. सह्याद्रीचा तुटलेला कडाच ! पायात मावळी वहाणा, तंग मांडचोळणा, कमरेला शेला, हातात समशेर, अन् कंवर म्हणजे बाभळीचे खोड. आडवी पेलेदार छाती. वर वंदाचा तटतटलेला अंगरखा. मनगटावर अस्तनीच्या

चुण्या, दोन वितीच्या विळख्यात गवसायचे नाहीत असे दण्ड, वाघा-सारखी मुद्रा, मूठमूठ मिशा. सुपारीसारखे टप्पोरे डोळे, कानात चौकडे, डोक्यावर कंगणीचे शोकदार, किंचित कलते घातलेले पागोटे. आवाजांत कडक दरारा अन् रक्ताच्या थेंबाथेंबांत इमानदारी ! स्वराज्याच्या ईशान्य सरहद्दीवरील ह्या चाकण किल्ल्याच्या किल्लेदारीची शेला-समशेर महाराजांनी या बहादुराच्या कमरेला बांधली होती. याचे नाव फिरंगोजी नरसाळा !

महाराजांवर फिरंगोजीची निष्ठा जबर होती. मान तोडून दे म्हटले तरीही देईन, अशी निष्ठा ! विचारायचा नाही, का म्हणून.

चाकणच्या किल्ल्यात अवघे साडेतीनशे हत्यारबंद मावळे होते. फिरंगोजीने किल्ल्याचा बंदोबस्त पक्का ठेवला होता. रात्रंदिवस तो जागरूक होता. आज नाही उद्या, खान चाकणवर येणार हे तो ओळखून होता अन् तो चितेतही होता. चिंता महाराजांची. महाराज पन्हाळ्यात अडकले होते. ते सुटतील केव्हा, ते दिसतील केव्हा ?

फिरंगोजीचे हेर दौडत दौडत चाकणच्या दरवाज्याशी येऊन टापा आपटीत राहिले.

दरवाजा उघडला गेला. हेर किल्ल्यात शिरले. ते थेट फिरंगोजीकडे गेले. त्यांनी फिरंगोजीला मुजरा करून उभ्या उभ्या सगळे सांगितले.

“ आँ ? ”

“ व्हय धनी ! पंधरा दस्ते-फौज हाये खानासंग ! आन् तोफ-खानावी ! आज रातच्याला त्यो इंद्रायनीचं पानी वलंडील ! ”

“ खरं की काय ? चला चला चला, बिगी बिगी ! ”

लगेच किल्ल्यात घाईगर्दी उडाली. जो तो नेमलेल्या कामात गढला. लढाईची तयारी सुरू झाली. फिरंगोजीने लगेच पाचपन्नास स्वार तयार करण्यास पागनिसास फर्माविले. ते स्वार लगेच तयार होऊन फिरंगोजीपुढे हाजीर झाले.

“ साऱ्या चाकण चौऱ्यांशीला आजच्या आज खबर गेली पाहिजे ! समद्या पाटील-कुरकळण्यान्ला हुकूम सांगा ! म्हनावं गवताची येकबी काडी आन् धान्याचा येकबी दाना खानाच्या हाती गवसायला न्हाई पाहिजे ! समदं पळवा ! गावं उजाड पाडा ! नेता ईल तेवढं संगं

घेऊन जावा ! च्हाईल ते जाळून अक्षी खाक करा ! चाकणचीन्यांशीत खानाला कायबी घावता कामा नये ! जावा जावा जावा, दौडा ! ” फिरंगोजीने आपले स्वार पिटाळले. धाड् धाड् दौडत स्वार किल्ल्याबाहेर पडले व चारी दिशांस उधळत नाहीसे झाले.

खानाची खबर अन् फिरंगोजीचा हुकूम सबंध चाकण-चौन्यांशीच्या वेशी-वेशींत पोहोचला. गावोगांवच्या लोकांनी फिरंगोजीच्या सांगाव्याप्रमाणे तंतोतत केले. नेता आले तेवढे घेऊन ते लांब डोंगराच्या सांदीकोपऱ्यात पळाले. जाताना उरलेसुरले ते त्यांनी जाळून खाक केले. दात कोरायला काडी ठेवली नाही.

खान इंद्रायणी ओलांडून पुढे आला. सारा मुलूख उजाड पाहून तो चकित झाला. आता फौजेच्या पुरवठ्याला पुण्याहून किंवा जुन्नरहून दाणा-वैरण आणणे त्याला भाग पडणार होते.

खान झपाट्याने अंतर काटीत निघाला; तोफांची चाके, घोड्यांच्या टापा, हत्तींचे चित्कार आणि घंटा-घुंगुरांची घण् घण्, खुळ् खुळ् एकमेकांत मिसळत होती.

फिरंगोजीने दरवाजा जाम बंद केला. परकोटाच्या तटातटांवरून तो स्वतः सारखा फिरत होता. त्याचे मावळेही मोठ्या उत्सुकतेने मोगल टिपायला टपले होते. बंदुका अन् तीर-कमानी सज्ज होत्या. फिरंगोजी आपल्या लोकांना प्रोत्साहन देत होता. त्याच्या खणखणीत आवाजात लोकांची वीरश्री प्रत्येक क्षणाला वाढत होती.

खान चार कोस पुढे आला. आता चाकण एकच कोस राहिले. खानाने आपल्या सरदारांना हल्ला कसा कसा आणि कोणी कोणी कोणत्या बाजूने करायचा हे आधीच समजाविलेले होते. टापांचा वेग वाढला.

खान चाकणच्या अगदी टप्प्यात आला. लांब झाडीच्या पलीकडून अस्मानात फडफड करणारा भगवा झेंडा दिसू लागला. जणू फुरफुरती मशालच ! किल्ल्याच्या तटांचा अन् बुरुजांचा वरचा भाग दिसू लागला. ताठ केलेल्या बोट्यांसारखी एकेक तोफ तटा-बुरुजांवर दिसू लागली.

फिरंगोजी तटावरून टेहळत होता. खानाची मोगली निशाणे दिसू लागली. हत्तींच्या उंचावलेल्या सोडा दिसू लागल्या. गलबला वाढत्या प्रमाणात ऐकू येऊ लागला.

पहिला एल्गार कारिगार जर झाला नाही, तर वेढा घालायचा हे खानाचे ठरलेच होते. कोणी कोणती बाजू धरायची, कोणत्या बाजूस मोर्चे लावायचे हेही खानाने आधीच ठरविलेले होते. त्याप्रमाणे सर्वांस हुकूमही केलेले होते.

खानाची फौज किल्ल्याच्या अगदी नजीक आली. किल्ल्याची खडी तटबंदी दिसू लागताच मोगली फौजा प्रचंड अस्मानभेदी गर्जना करीत किल्ल्याकडे धावत सुटल्या. घोडे जोडलेल्या तोफा थाड् थाड् चाके उडवीत दौडत होत्या. घोड्यांच्या टापाखाली जमीन पिंजत होती.

किल्ल्यावरचे लोक सरसावले. फिरंगोजी एका तोफेवर उभा होता.
“ हुश्शा S S S S र ! ”

किल्ल्याच्या नौबतखान्यात वाघे गर्जू लागली.

मोगली फौज किल्ल्याच्या सावलीपर्यंत आली. किल्ल्यावरच्या तोफांना एकदम बत्ती मिळाली. धडाड् धडाड् गोळे सुटू लागले. बंदुकांच्या फौरी फाड् फाड् उडू लागल्या. खानाची फौज गांगरली. एकदम किल्ल्याला भिडायची स्वप्ने विरघळली. आरडाओरडा, रणवाद्यांचा कल्लोळ, तोफा-बंदुकांचा धुमधडाका आणि हत्ती-घोड्यांच्या ओरडण्याची त्यातच भर ! तोफांच्या घुराने तर काहीही दिसेना. दारूच्या वासाने हवा सर्द झाली. घसे फोडफोडून सरदार हुकूम सोडीत होते. धुळीचे लोट उंच उंच उसळत होते. दारूगोळ्यांच्या दणदणाटात काहीच ऐकू येत नव्हते.

किल्ल्यावरून होणाऱ्या मान्यामुळे मोगली फौजेचा डाव फिसकटला. शाएस्ताखान स्वतः किल्ल्याच्या उत्तरेच्या बाजूस गेला. खानाच्या खास दिमतीचे सरदार गिरिधरकुंवर, वीरमदेव, हबशखान, दावाजी वगैरे खानाच्या मागोमाग गेले. शम्सुद्दीनखान, मीर अब्दुल, मबूद दरोगा, सय्यद हसन, ऊझबेगखान, खुदावंतखान हबशी, विजयसिंह, सुलतान अली अरब व अलायार बुखारी हे किल्ल्याच्या पूर्वेच्या बाजूस धावले. किल्ल्याचा दरवाजा ह्याच बाजूस होता. राव भावसिंग, शफराजखान, जाधवराव, जौहरखान हबशी हे दक्षिणेच्या बाजूस सरकले आणि राजा रायसिंग हा एकटा सरदार आपल्या फौजेसह पश्चिमेच्या बाजूवर थांबला.

—आणि सर्वांनीच बंदुकीच्या टप्प्याच्या अंतरापासून बरेच लांब तळ दिले. किल्ल्यास चारही बाजूंनी मोगलांचे मोर्चे बसले. चौफेर वेढा पडला.

किल्ल्यातील मंडळी मात्र खानाच्या फौजेची उडालेली तिरपीट अन् फसलेला बेत पाहून खूश झाली होती.

० ० ०

पन्हाळा आणि चाकण

शाएस्ताखानाच्या वेढ्याचा दुसरा दिवस उजाडला. किल्ल्याच्या नजीक जाऊन तटावर यशस्वी मारा करणे जरूर होते, परंतु किल्ल्यावरून बाण आणि बंदुकांच्या गोळ्या इतक्या अचूक अन् असंख्य सुटत होत्या की, तटाजवळ जायचे नावच नको. पोत्यात माती भरून त्याची छोटी छोटी भिताडे उभी करून त्याच्याआडून तटावर मारा करण्याचा मोगल प्रयत्न करू लागले.

फिरंगोजीने दारूचे मोठमोठे वाण मोगलांवर सोडण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे मोगल अगदी हैराण झाले. त्यांचे मोर्चे काही ठरेनात. धाष्टर्च करून मोगली हशम पुढे जात अन् गोळ्या झाडीत, पण परिणाम उलटाच होई. मावळे त्यांना अचूक टिपीत. तटाच्या आडून जांग्यातून गोळ्या झाडणारे मावळे सुखरूप होते. बेदरकार होते.

खानाची नाकेबंदी मात्र पक्की होती. किल्ल्यात चोरूनमारून लाण्याइतकीसुद्धा फट ठेवली नव्हती. खान ही पक्की खात्री धरून होता की, आतले लोक धान्य संपले आणि दारूगोळा संपला की, उघड्या वाळूवर पडलेल्या माशांसारखे तडफडू लागतील. किल्ला हा हमखास मिळणारच, पण इतकी वाट बघत बसायला खानाला धीर नव्हता.

—पाच दिवस उलटले. मावळ्यांनी मोगलांची बंदुकींनी टवाळी चालविली होती. मोगलांचा मोर्चा दहा-वीस पावले निर्धास्त पुढे येऊ

द्यावा अन् मग फिरंगोजीने बुरुजावरून एकच तोफ अशी डागावी की, केलेली सारी धडपड अस्मानात ! फिरंगोजी हसत हसत खानाच्या फौजेकडे पाहत राही. खान मात्र चडफडत होता.

—तिकडे महाराज पन्हाळगडावर सुटकेकरिता तळमळत होते.

—दहा दिवस गेले. फिरंगोजीच्या अन् त्याच्या मावळ्यांच्या आता सारे अंगवळणी पडले. गेल्या दहा दिवसांत खानाने खंडींनी दारूगोळा उडविला होता. पण फक्त आवाज अन् धूर याशिवाय त्यांतून काहीच निर्माण झाले नव्हते अन् होतही नव्हते. किल्ल्याची मूठभर मातीसुद्धा निखळली नव्हती. रात्र झाली की, फिरंगोजीला उजाडे. मोगली फौज श्रमाने सुस्तावे. त्यांतच पाऊस सुरू झाला होता. रात्री-अपरात्री छावणीत सुस्त शांतता दिसली की, किल्ल्याचा दिंडी-दरवाजा उघडून फिरंगोजी आपल्याबरोबर टोळकी घेऊन मुंगसासारखा बाहेर पडे. भराभर छावणीत घुसून सपाटून कापाकाप उडवी. छावणीत गोंधळ उडाला की, मोगली शिपाई खडबडून धावत, पण तोपर्यंत हे सारे किल्ल्यात पसार होऊन दिंडी लावून घेताना त्यांना दिसत ! जवळ जायची तर सोयच नव्हती. जरा जवळ गेले की ठुः ठुः ठुः गोळ्या सुटत.

—पंधरा दिवस होऊन गेले. खानाने शिकस्त चालविली होती. दारूगोळ्याचे पेटारेच्या पेटारे रिकामे होत होते. तोफांची तोंडे आग ओकून ओकून लालावली होती. फिरंगोजीची रग वाढत होती. त्याची अन् त्याच्या मावळ्यांची पुरेपूर खात्री होती की, आज ना उद्या, लौकरात लौकर आपले महाराज पन्हाळगडातून निसटतील; आणि मग आपल्याला कुमक येईल. मग बघूच ह्या खानाकडे. महाराज सुटेपर्यंत ह्या खानाला मिशीच्या केसाइतकेही पुढे येऊ द्यायचे नाही. किल्ल्यांतला प्रत्येक मावळा न् मावळा जबर निष्ठेचा होता. त्यांच्या पाठीशी फिरंगोजी डोंगरासारखा उभा होता, फिरंगोजी हसत, ओरडत, रागावत, कौतुक करीत, दरडावत, पाठी थोपटीत तटावरून फिरू लागला की, मावळ्यांचे बळ वाढे. किल्ल्यावरची अचूक गोळी लागून मोगलांच्या मोर्चावरचा एखादा हशम किंचाळत कोसळला की, फिरंगोजीने मोठ्याने हसत हसत त्या अचूक नेमवाज मावळ्यापाशी जावे अन् दोन्ही हातांनी त्याची पाठ धोपटीत म्हणावे, “शाबास रे माझ्या बाघा !”

— एक एक दिवस उलटत होता, फिरंगोजीची अन् सर्वांचीच हिम्मत कमी व्हायच्याऐवजी वाढतच होती, पण किल्ल्याच्या सबनिसांची मुद्रा मात्र रोज जास्तजास्तच चिंताक्रांत होत होती. त्यांच्या छातीत धस्स होत होते.

एके दिवशी काळजी उराशी धरून सबनीस फिरंगोजीकडे आले. त्यांचे तोंड सुकले होते.

“ अँ ? का म्हून इकतं चिंतावला पंत तुमी ? ” फिरंगोजीने पुसले.

“ दिल धास्तावलंय माझं ? आता ह्या गोष्टीकडे डोळेझाक करून चालणार नाही ! ”

“ म्हंजी ? झालं तरी काय इकतं ? सांगा तरी ! ” फिरंगोजीने काळजीने हलक्या आवाजांत पुसले.

सबनिसांच्या भिवथा काळजीने वर सरकल्या अन् ते म्हणाले, “ धान्याचं कोठार दर दिवसाला कमी कमी होतंय ! असंच कमी कमी होत राहिलं तर— ! ”

“ — तर वारा-पानी खाऊन जगू ! पर किल्ला न्हाई देनार ! तुमीआमी महाराजांची मानसं आहोत ! ” आखाड्यात दंड ठोकल्यागत खणखणीत आवाजांत फिरंगोजी म्हणाला.

आता काय बोलणार सबनीस ?

“ अन् अशी काय मोटी खानाची पत्रास लागून गेली हाये ? आमचं महाराज पन्हाळ्यात अडकून पडल्येत म्हूनून त्येचा यवढा तोरा ! महाराजान्ला मोकळं व्हऊं द्या, अन् मंग बगा ! महाराज काय कायमचं अडकून बसतायत् व्हय ! कवा जातील शिद्दी जव्हाराचं मुंडकं उडवून तर त्ये त्येलावी उमगायचं न्हाई ! ”

आता शाएस्ताखान काय डोसकं फोडणार इथं ? मराठ्यांच्या किल्ल्यांना वेढे घालणे म्हणजे थट्टा नव्हे. मराठ्यांची मने जिंकायला कठीण, तसे त्यांचे किल्ले जिंकायलाही कठीण. त्यांचे किल्ले जिंकायला कठीण, तशी त्यांची मने जिंकायलाही कठीण !

ह्या किल्ल्यात घुसण्याकरिता काय करावे हे खानाला समजेना.

— आणि पन्हाळगडातून निसटण्याकरिता काय करावे हे

महाराजांस समजेना. पन्हाळगडचा वेढा आवळत चालला. जौहरफाजलने अगदी मगरमिठी मारली. गड त्याच्या ' बा ' ला मिळाला नसता, पण महाराजांना मात्र बाहेर निसटायला फटसुद्धा न उरल्यामुळे गुदमरल्या-सारखे झाले होते.

— चाकणचाही वेढा खानाने कमालीच्या नेटाने चालविला होता. महाराजांकडून कुमक येईल ह्या खात्रीवर चाकणचे डोळे पन्हाळघाकडे लागले होते.

आखाडाची एकादस उलटली. बारास ओलांडली. तेरस कलंडली. पुनव ढळली. काळा पंधरवडा सुरू झाला. आता— ?

एवढ्यात शाएस्ताखानाच्या छावणीत घाडकन् बातमी येऊन थडकली की, शिवाजी पन्हाळगडावरून पसार झाला ! प्रचंड खळबळ उडाली. कुणी डोके खाजवू लागला. कुणी तोंडात बोटे घातली. कुणी बगळ्यासारखी उंच मान करीत आश्चर्याने भिवया चढवून खालचा ओठ बाहेर मुडपू लागला. खान तर चकितच झाला. अखेर डोंगरचा उंदीर पळाला ! सव्वाचार महिने चाळीस हजार फौजेनिशी डोंगर पोखरून अखेर उंदीरसुद्धा सापडला नाही सिद्दी जौहरला !!

महाराज चाळीस हजार फौजेच्या गराड्यातून पसार झाले. तहाची हूल देऊन महाराज रातोरात पसार झाले. सिद्दी जौहरच्या फौजेने पाठलाग केला. पावनखिडीच्या अरुंद घश्यात मराठ्यांचे स्वराज्य घटसर्प होऊन मरायची वेळ आली होती, पण बाजी प्रभू देशपांड्याने आपला प्राण देऊन दख्खनच्या दौलतीचा प्राण वाचविला.

महाराज निसटल्याची चाहूल किल्ल्यात फिरंगोजीला लागली. एकदम समुद्राला उधाण आले. दिव्याच्या वाती पुढे सरकल्या ! तोफा-बंदुकांच्या फौरी मोगलांवर दणाणल्या—नव्हे चाकणचे बुरूजच दंड ठोकून खानाला आव्हान देऊ लागले—आता ये लेका कुस्तीला !

महाराज सुटले ! आता लौकरच कुमक येईल ! आशा ! आशा ! नव्हे खात्रीच !

० ० ०

फिरंगोजी नरसाळा

खान तर अगदी बेचैन होऊन गेला. चाकणच्या किल्ल्याकडे पाहून रागाने तो मुठी वळीत होता. ही असली दीड वितीची भुईकोट भिताडे जर इतकी छळू लागली, तर डोंगरी किल्ल्यांवर कसे काय व्हायचे आपले ? आता हा किल्ला घेण्यासाठी कोणता अचूक डाव टाकावा, याचा तो रात्रंदिवस विचार करीत होता. विचार करून करून डोके पिचायची वेळ आली. एक दिवस विचार करता करता एकदम त्याच्या डोक्यांत एक विलक्षण मनसुबा चमकून गेला. त्याची नजर किल्ल्याच्या प्रचंड बुरुजांकडे गेली. त्याच्या चेहऱ्यावर स्मित उमटले. त्याने एकदम चुटकी वाजविली.

—महाराज निसटले. चार दिवस होऊन गेले. आठ दिवस गेले. पंधरवडा उलटला ! अजूनही फिरंगोजीस महाराजांकडून कसली खबर आली नाही, की कुमक नाही. काही नाही, काहीही नाही !

आखाड संपला. श्रावण उजाडला तरीही महाराजांकडून कुमक येण्याचे चिन्ह दिसेना. तरीही फिरंगोजीची रग पहिल्या दिवसाइतकीच ताजी होती. चितेचे ढग चाकणवरून जात. क्षणार्ध फिरंगोजीच्या मुद्रेवर सावली पाडीत, पण पुन्हा फिरंगोजी पहिल्यासारखाच. बेफिकिर, बेदरकार !

महाराज विशाळगडाहून राजगडावर येण्यास निघाले. पन्हाळगडाचा फसलेला डाव पाहून सिद्दी जौहर इतका भयंकर दुःखी व शर्मिदा झाला की, तंबूतून तोंड बाहेर काढवेना त्याला. तो फौजेसह परस्पर कर्तूळास निघून गेला. विजापुरास जाण्यास त्याचे मनच धजेना.

महाराज राजगडावर आले. आईसाहेब गेले पाच महिने घारी-सारखी नजर लावून वाट पाहत होत्या. एकेका काळजीने आईसाहेब फार थकल्या होत्या. शिवबा आल्याची खबर त्या माउलीला जाताच केवढा आनंद त्यांच्या हृदयात उसळला. जौहरच्या भयंकर संकटातून सुटून आपला बाळ येत असलेला पाहून भेटीकरिता जीव आसुसला त्यांचा. डोळे आनंदाश्रूंनी भरले. महाराज आले.

“ शिवबा ! ” आईसाहेबांच्या दाटलेल्या गळ्यातून हाक उमटली.

“ आई ! ” महाराजांनी वासराच्या ओढीने जाऊन आईसाहेबांच्या पायांवर मस्तक ठेवले.

दोघांनाही असे झाले—कृती बोलू, अन् काय काय बोलू; पण कोणालाच काही बोलता येईना !

महाराज सबंध दिवसभर आईसाहेबांपाशीच बसून राहिले. सगळी-कडच्या गोष्टी झाल्या. चाकणला वेढा पडल्याची हकीकत महाराजांस आधी समजलेली होतीच. खानाने गेल्या पाच महिन्यांत कसा धिंगाणा घातला, हेही महाराजांस आईसाहेबांनी सांगितले. शाएस्ताखानाच्या पातकांच्या पताका पुणे प्रांतात पावलापावलांवर फडफडत होत्या.

महाराजांची गंभीर नजर राजगडच्या वालेकिल्ल्यावरून पुण्याकडे अन् चाकणकडे गेली. चाकणची काय परिस्थिती असेल, याची पुरेपूर कल्पना महाराजांना आली होती. खान वीस हजार फौजेसह चाकणला विळखा घालून किल्ल्यावर तोफांचे विषारी फूत्कार टाकीत होता. असेच तडक चाकणच्या कुमकेस जावे असे महाराजांसही वाटत होते, पण एवढ्या प्रचंड फौजेशी उघड्या मैदानावर झुंज देणे म्हणजे उघडउघड आत्मघातच होता. महाराज चितेत पडले.

—फिरंगोजी रोज मोठ्या आशेने किल्ल्याच्या दक्षिण वुरुजावरून राजगडच्या दिशेला लांबलांब नजर लावून बघत होता.

आपल्याच एका किल्ल्याच्या प्राणरक्षणाकरिता आपण ह्या वेळी जाऊ शकत नाही हे पाहून महाराजांनी डोळे घट्ट मिटून घेतले.

शाएस्ताखानाच्या डोक्यात 'तो' अतिविलक्षण मनसुबा घोळत होता. त्याने उझबेगखान, शर्फराजखान, सुलतान अली अरब, अलायार वुखारी वगैरे आपल्या खास सरदारांस आपल्या शामियान्यात अगदी गुपचूप बोलावून घेतले. ते सर्व आले. अगदी सख्त बंदोबस्तात व गुप्तपणे खलबत सुरू झाले. खानाने तो आपला भयंकर मनसुबा सर्वास सांगितला. मोठा विलक्षणच ! एक निमिषभर सारेच दिपले. सर्वास एकदम पटला. लगेच खानाने कामास सुरुवात करण्यास फर्माविले. मजलीस संपली.

सर्व सरदार नव्या हिरीरीने बाहेर पडले. चाकणच्या तटबंदीकडे कुत्सितपणे ते पाहत होते.

—बघ श्रावणाची प्रतिपदा उलटली. आपल्या दांडग्या उत्साहा-खाली आणि चिलखती निष्ठेखाली फिरंगोजीने आपल्या काळज्या खोल दडपून टाकल्या होत्या.

वद्य द्वितीया गेली. खानाचे सरदार रोज चारदा एकांतात खानाशी कुजबुजून जात होते.

वद्य तृतीया उजाडली. उमलली. मावळली. फिरंगोजी अवसानात होता. तो सहज आशाळ नजरेने महाराजांच्या दिशेला बघे.

वद्य चतुर्थी उगवली-सकाळ झाली-दुपार झाली. संध्याकाळ झाली. मध्यरात्र झाली. मध्यरात्र ओलांडली. खानाच्या छावणीत कुठेशी अंधारात काहीतरी खटपट चालली होती.

वद्य पंचमी उजाडली. सकाळपासूनच मोगल सरदारांची वावपळ गडबड चालली होती. सर्वांनी आपल्या नायब अंमलदारांस कसल्यातरी खबरदारीचे हुकूम गुपचूप देण्यास सुरुवात केली होती. आपआपल्या मोर्चात मोगली फौज चोरपावलांनी जमत होती.

अगदी रोजच्याइतक्याच कडक खबरदारीने किल्ल्यावरचे मावळे तटातटांवर व बुरुजांवर सक्त टेहळणी करीत होते. थोडीही ढिलाई नव्हती. दरवाजावरचा भगवा झेंडा फडफड करीत होता.

मध्यान्हीचा समय होता. मोगल सरदारांचा खानास निरोप गेला. खान शामियान्यातून बाहेर आला.

किल्ल्यांच्या आग्नेय बुरुजावर पाच-पन्नास मावळे बंदुका ठासून शिकार टेहळीत होते. एक मोठी तोफ चबुतऱ्यावर तेथेच उभी होती. फिरंगोजी एका बाजूच्या तटावर होता. सूर्य माथ्यावरून कलला. ढगाच्या काळ्या लोटाखाली तो पार पार झाकाळून गेला. वाऱ्याची झुळूक उठली. झेंडा फडफडला. जणू झेंड्याची डावी पापणीच फडफडली !

आणि—आणि—धडाड धड्डड्ड धाड धाड !

किल्ल्याचा आग्नेय बुरुज अस्मानात उडाला ! ! धुराचा लोट, मोठमोठ धोंडे अन् बुरुजावरची पाचपन्नास माणसे पांखरांसारखी उंच उंच अंतराळात उडाली. ती बुरुजावरची प्रचंड तोफही भिरकाविली गेली. किकाळ्या उठल्या. आवाजाने कान फुटले. मस्तक मुन्न झाले ! चक्कर आली ! संध्याकिल्ला हादरला !

“ महाराज ! फिरंगोजीने किल्ल्याचा आग्नेय बुरुज उडाला ! त्याच्या जणू काळजाच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या

फिरंगोजी नरसाळा
दा क्र 2060
विषय शा. शा.
क्र. 98/8/6
२५

उडाल्या ! त्या भयंकर प्रचंड स्फोटाने मावळे भांबावून, गांगरून भरकटत सुटले ! फिरंगोजीचा तटावर तोल गेला, त्याची मान लटलटू लागली. त्याच्या चेहऱ्याकडे बघवत नव्हते. किल्ल्याला प्रचंड खिडार पडले ! कारुण्य आणि दुःख एकदम फिरंगोजीच्या मुद्रेवर दाटले. तो वेड्यापिशासारखा तिकडे पाहत राहिला. कमनशिवा ऽऽकाय केलंस हे ! अस्मानात उंच उडालेली मावळ्यांची प्रेते छिन्नविच्छिन्न होऊन जमिनीवर आदळली. आठ-दहा हत्तींच्या घेराएवढा तो प्रचंड बुरुज सुरंग लागून उडाला.

मोगलांच्या छावणीतून प्रचंड पुकार उठला. हजारो समशेरी अन् भाले उंच तळपले. फिरंगोजीची मान तिकडे वळली. दुष्मन ! फिरंगोजीचे देहभान उडाले. तो वेड्यासारखा मोठमोठ्याने ओरडत त्या खिडाराकडे धावत सुटला. तो आपल्या मावळ्यांना हाका मारीत होता. त्याचा तो आवेश भयंकर होता. तो वेडा झाला. दात करकचून खात तो धावत होता. त्याच्या डोळ्यात तांबडीभडक आग जळू लागली होती. घामाचे थेंब दंवासारखे जमा झाले होते. मानेवरच्या शिरा फुगल्या होत्या. त्याच्या मागोमाग किल्लाभर भरकटलेले मावळे तलवारी उपसून धावले.

मोगली फौज ओरडत-गर्जत खिडाराकडे येत होती. फिरंगोजीने आपल्या दोन्ही हातांत दोन धारदार पट्टे चढविले आणि खिडारावर येऊन तो उभा राहिला. त्याने आणि सान्या मावळ्यांनी कडाडून गर्जना केली, “ हर हर हर हर महादे ऽऽव ! ”

समोरून मोगली फौज धावत येत होती.

फिरंगोजी म्हणजे महा रौद्ररूप कालभैरव दिसू लागला. त्याचे मावळेही तसेच. समोरून येणारा दुष्मन-लोंढा पाहून फिरंगोजी गरजला, “ या या ! कुनाची माय व्यायली हाये त्ये वगतोच आतमधी पाय टाकायला ! ”

फिरंगोजीने आपले पल्लेदार पट्टे उंच लप् लप् करीत तळपविले आणि तो ओरडला, “ बोला ऽ ! तुळजा भवानीचा ऽऽऽऽऽ ! ”

“ उदे ऽ उदे ऽऽऽ ! ” मावळ्यांनी समशेरी नाचवल्या.

शिगाची ललकार उठली.

मोगली फौज खिडाराशी आली. खिडाराच्या तोंडावर त्यांचा काळ पट्टे परजीत उभा होता. फौजेचा लोंढा पुढे घुसला. फिरंगोजीचे पट्टे

अन् मावळ्यांच्या समशेरी गिरगिरू लागल्या. खचाखच मोगलांची छाताडे चिरफाळू लागली. भयंकर जंग सुरू झाले. खिडीत प्रेतांचा खच पडू लागला. मोगलांचे पाऊल मागे मागेच पडत होते. मावळे सर्व विसरले होते. ना भूक, ना तहान, ना श्रम !

एकेक हल्ला ओसरला की, खान छावणीतून नवी, ताज्या दमाची फौज सोडीत होता. फिरंगोजीला खूप जखमा झाल्या होत्या. त्याचे मावळेही बरेच पडले होते. मोगलांचे पाऊल त्यांनी आत पडू दिले नाही.

खानाच्या नव्या नव्या टोळ्या चालून येत होत्या, पण किल्ल्यात मात्र तोच फिरंगोजी अन् तेच मावळे एकांगी लढत होते. सतत लढत होते.

सूर्य मावळतीला कलला. खान विस्मित झाला. एवढे मोठे खिडार पाडून अन् एवढे मोठे हल्ले चढवूनही अजून किल्ला चिरेबंदच ना ? मातीचा कोट कोसळला, तरी छातीचा कोट उभाच होता !

सूर्य मावळला. फिरंगोजीने अन् मावळ्यांनी मिळून आतापर्यंत अनेक हल्ले पिटाळून लावले होते. शेकडो हशम जखमी केले होते. सुमारे सहाशे हशम ठार केले होते !

दिवस मावळला. रात्र झाली. मोगलांनी हल्ले बंद केले. खिडार पाडून अन् जिवापाड लढून—खानाचा निरुपायच !

ह्या उडालेल्या बुरुजांतच खानाच्या विलक्षण मनसुब्याचे रहस्य दडलेले होते. काहीही करून जेव्हा किल्ला काबीज होईना, तेव्हा त्याच्या डोक्यात विचार आला की, आपल्या छावणीपासून किल्ल्याच्या बुरुजापर्यंत अगदी गुप्तपणे भुयार खणीत जायचे व मग खाली बुरुजाला खूपच प्रचंड सुरंग ठासून बुरुजच उडवून द्यायचा म्हणजे एवढे मोठे खिडार पडेल की, वुजविणेच अशक्य ! मग किल्ला आपलाच !

अशा रीतीने खानाने आपल्या सरदारांकडून माणसे लावून अहोरात्र खणती लावली. आणि अखेर भुयार तयार केले. सुरंग ठासला. ह्या गोष्टीचा फिरंगोजीला सुगावा लागणे शक्य तरी होते काय ? सुरंग ठासून पुरा होताच लांबचलांब वात जोडून तिला बत्ती देण्यात आली.—तो हा सारा प्रताप !

शेवटचा हल्ला परतविल्यावर फिरंगोजीची पट्टेबाजी थांबली. त्याने भोवती पाहिले. अंधार पसरत होता. केवढे मोठे खिडार आ पसरून

पडले होते. असंख्य मावळे मरून पडले होते, अनेक जखमी होऊन विव्हळत पडले होते. फिरंगोजीचे काळीज करपले ते पाहून संबंध दिवस-भर लढूनही तो दमला नव्हता. त्याला चिंता होती उद्याची. उद्या काय होणार ? आज तग धरला, पण उद्या ? आपली माणसे थोडी उरली. बायक-पोरांसह सारा संसार उधळला गेला असता, तरी फिरंगोजीला एवढे वाईट वाटले नसते, पण ते खिडार अन् ते मावळे-प्यारं साथीदार-! त्याला सहन होईना. पुढचे सारे दुर्दैव त्याला दिसत होते. खानाची फौज कितीतरी. उद्या मरणच ! पण तरीही शरण जाण्याची कल्पनाही त्याला अन् कोणालाच शिवत नव्हती. महाराजांची माणसे !

साऱ्या रात्रभर फिरंगोजी खिडारावर उभा होता. खिडार बुजवावे तर-किती बुजवायचे ? आभाळच फाटले होते ! एकच आशा होती, अजूनही महाराजांकडून कुमक येईल. कुमक येईपर्यंत किल्ला सांभाळायचा !

काळी रात्र सरली. पहाटेपासून फिरंगोजी पट्टे चढवून खिडारावर उभा ठाकला. त्याच्याबरोबर त्याचे मावळे. आता निर्वाण !

उजाडले. जोराची तयारी करून मोगलांची तुफान सेना गर्जत गर्जत खिडाराकडे भरधाव निघाली.

फिरंगोजीने पट्टे उंचावून आपल्या मावळ्याकडे पाहिले. त्या चिवट निष्ठावंतांनी आरोळी दिली, ' हरहर महा ऽ दे ऽ व ! ' फिरंगोजीला कमालीची वीरश्री चढली, हातांतले पट्टे परजवीत तो ओरडला, " जयभवानी ऽ येकवी सोडू नगा. समर्दा कापा ! "

मोगल आले ! दिशा दणाणल्या. प्रचंड लोंढा खिडारात घुसला. फिरंगोजीची पाती तफेजगीने फिरू लागली. मोगलांची मुंडकी खडाखडू उडू लागली. मोगलांनी अगदी निकराने हल्ला चढविला. फौज अफाट. माराही अफाट. मोगलांच्या लाटा खिडारावर धडकू लागल्या. खासा शाएस्ताखान हत्तीवर हीघात बसून किल्ल्याच्या दरवाज्याकडे निघाला.

मोगल खिडारातून आत घुसले. फिरंगोजीचे काळीज फाटत होते ते पाहून. ओरडून ओरडून तो आपल्या लोकांना प्रोत्साहन देत होता. अक्षरशः कुंभाराच्या चाकासारखा गर गर गर गर पट्टे फिरवीत मोगलांच्या फौजेत धुमन होता. फटाफट मोगल त्याच्या पट्ट्याखाली मरत होते. त्याच्याभोवती दुष्मनाचा वेढा पडला होता. नावळेही त्याच्याचसारखे !

मोगल आत घुसून किल्लाभर पांगले. काहीनी दरवाजा आतून उघडण्याकरिता धाव घेतली. दरवाज्याला आतून घातलेल्या कड्या व तुळवटांचे अडसर त्यांनी काढले. कर् कर् कर् कर् आवाज करीत दरवाजा उघडला गेला. खासा शाएस्ताखानाचा हत्ती सोंड उंचावून किल्ल्यात धावत निघाला. खानाचे घोडदळ मागोमाग किल्ल्यात घुसले.

खानाचा हत्ती! दरवाज्यातून किल्ल्याच्या आवारात शिरला आणि खान चकीतच झाला. शेकडो मोगलांच्या गराड्यात फिरंगोजीची पट्टेबाजी चालू होती. त्याला ठार करण्याकरिता सर्व बाजूंनी त्याच्यावर सपासप धाव पडत होते, पण सारे वार उडवून लावून तो माणसे मारीत होता. भयंकर आरडाओरडा सर्वत्र चालला होता. मावळे ठाई ठाई झुंजत होते.

फिरंगोजीची ती रुस्तमी पाहून खान थरकला, दिपला, खूष झाला ! हे असले शौर्य त्याने कधी पूर्वी जन्मात पाहिलेच नव्हते ! हे पहिल्यादाच ! खान हौद्याच्या कठड्यावर हात ठेवून हत्तीवर उभा राहिला. त्याने एक हात उंच केला अन् तो ओरडला. " फिरंगोजी ! ऐ किलेदार ऐ ! शमसीरबहादूर ! ठायरो ! तुम ठायरो ! ! "

खानाचा पुकार ऐकून मोगली गराडा मागे मागे हटत गला. फिरंगोजीचे पट्टे थाबले. त्याच्या धिप्पाड देहातून रक्त आणि घाम थळथळत होता. श्वास घेण्यासाठी नाकपुड्या अपुन्या पडत होत्या. नागाच्या फूत्काराप्रमाणे श्वास चालला होता. नाकपुड्या फुगत होत्या. छाती खाली-वर होत होती. अंगावरच्या शिरा ताड् ताड् उडत होत्या. डोळे लाल लाल झाले होते. पट्ट्यांची पाती रक्तात निथळत होती. फिरंगोजीने रोखून खानाकडे पाहिले.

खान दिपला होता. मान डोलवीत हसून तो फिरंगोजीस म्हणाला, " शाब्बाज ! बहादूर शाब्बाज ! सुबहानल्ला ! बहादुरी इसीका नाम है ! फिरंगोजी तुमजैसा जवा मर्द हम अपनी जिदगीमें पहिली बार देख रहे है ! हम आज बहोत खूष है ! मांगो ! तुम क्या चाहते हो ? तुम हमारे साथ दिल्ली चलो ! तुम्हें शहेनशाहसे जागीर दिलवा देगे ! "

" न्हाई ! माझ्या राजानं मला काय कमी केलं हायें ! त्येची भाकर खाल्ली, त्येचाकरता मरन ! " फिरंगोजी उफाळून म्हणाला.

" तुम जैसा कोहेनूर इस् दकनकी पत्थरोंमें सडता पडा रहे यह देखकर हमें सख्त अफसोस हो रहा है ! मुंह मांगा इनाम मिलेगा तुम्हें ! "

“ मला नग ! ”

“ हम तुमसे इत्तेजा करते है ! किलेदार तुम देखही रहे हो के किला हमारी फौजोंसे पूरी तरह घिर चुका है ! अब लडना फुजूल है ! इस् तरह तुम अपनी बेशकीमत जान बंकार न गवाँओ ! कहो क्या तमन्ना है ? ”

आता कसली इच्छा ? आता कशाची अपेक्षा ? आता कोणती ईर्ष्या ? सारंच गेलं ! फिरंगोजीने दुःखी नजरेन थरथरती मान सभोवार फिरवली. बघवत नव्हतं. सबंध किल्ला शत्रूनं व्यापला होता !

“ किलेदार ! तुम अपने राजाके पास वा-खुशी जा सकते हो ! जाओ ! हम तुम्हें इजाजत दे रहे है ! जाओ जाओ ! यह याद रहे के हम तुम्हारे इस्तकवालके लिये हर वक्त-बल्के आधी रातमें भी तैय्यार है ! तुम जाओ ! मगर हम तुम्हारी हर दम राह देखा करेंगे ! ” खानाने दिलदारी दाखविता दाखविता आमिषाचा शेवटचा गळ फेकला.

“ न्हाई न्हाई ! --असलं पाप ? मुंडकं उडवा त्येच्यापरीस ! ”

“ नहीं नहीं दोस्त ! हम तुम्हारा रास्ता खुला कर रहे हैं ! ”

फिरंगोजी जड अंतःकरणाने निघाला. आपली उरलेली माणसे, जखमी माणसे अन् निशाण काढून घेऊन तो जड पावलाने बाहेर पडला. त्याचे अंतःकरण ढसढसा रडत होते. अखेरच्या मायेने त्याने वळून आपल्या लाडक्या किल्ल्याकडे पाहिले. शिगांचा आवाज ललकारला अन् सरकन् मोगली निशाण किल्ल्यावर चढले ! फिरंगोजीला बघवेना. त्याच्या हृद-यात जणू वाणच घुसला !

फिरंगोजी राजगडाकडे निघाला.

आता महाराज आपल्याला काय म्हणतील ? त्यांना तोंड कसे दाखवायचे ?

फिरंगोजी राजगडावर आला. महाराज सदरेवर बसले होते. खाली मान घालून फिरंगोजी निघाला.

सदरेच्या दरवाज्यात फिरंगोजी आला. महाराज समोर चौथऱ्यावर लोडाशी बसले होते. फिरंगोजीला वर बघवेना. मूर्तिमंत कारुण्य त्याच्या मूद्रेवर गोळा झाले होते. मोठ्या मुष्किलीने मान वर केली. एकच निमिष ! महाराजांच्या नजरेला त्याची नजर भिडली.

“ महारा S S ज ! ” फिरंगोजी महाराजांकडे धावला. त्याने महाराजांचे पाय धरले.

“ महारा S S ज ! माझी सेवा कुचराईची झाली ! म्या कमनशिब्यानं किल्ला गमाविला ! मी गुन्हेगार हाये ! द्याल ती शिक्षा भोगतो ! ”

“ छे छे: ! फिरंगोजी ! वा ! - ” महाराजांनी त्याला चटकन् उठविले. “ तू शथ केलीस ! शाबास आहे तुझ्या बहाद्दुरीची. एवढा दम घरून कोट लढविलास हीच रुस्तुमी लाख मोलाची केलीस. अरे, हा खान चार दिवसांचा पाहुणा ! चाकणचा कोट काय बरोबर घेऊन जाईल ? ” आणि फिरंगोजीच्या खांद्यावर दोन्ही हातांनी थोपटीत महाराज हसले.

“ महाराज ! ” फिरंगोजीचा कंठ दाटून आला.

० ० ०

उंबरखिंड

शाएस्ताखानाने चाकणला नाव दिले, किल्ले इस्लामाबाद ! किल्ल्याची किल्लेदारी उझबेगखानास दिली. सुहंगाने उडालेला बुरुज बांधण्याचा हुकूम देऊन खान पुण्यास निघाला.

खान पुण्यांत दाखल झाला व त्याने विजयाच्या दिमाखात लाल महालात प्रवेश केला.

आता अगदी आसानीने उरलेली मराठी दौलत खतम करू, अशी खात्री खानाला वाटू लागली. एवढा पावसाळा संपताच पुन्हा जोराने मोहीम करून उरलेसुरले सर्व किल्लेकोट घेण्याचा त्याने विचार केला. तो आता वाट पाहत होता पावसाळा संपायची.

हा महिना श्रावणाचा होता. सरसरून श्रावणसरी कोसळत होत्या. मावळमुलुखात जंगल दाट. पळस, साग, पिंपरी, हिरडा, बेहडा, बाभूळ

अन् वेळूची करकरणारी बेटे फार दाट. गवत गळचाला भिडते. माणूस झाकून जातो. दिसत नाही पलीकडे वाघरू दडल्य का रानडुक्कर पडलंय ते. एकदा पाऊस सुरू झाला की-धो धो. उडत्या पाखराच्या पिसावर शेवाळे उगवावे ! डोंगरावरून खळखळ पाणी सतत वाहते. भातखाचरे आंबेमोहराने घमघमतात. सगळीकडे हिरवी हिरवी गार मखमल दिसते.

आमच्या मावळातल्या नद्या अन् ओढे अती रगेल. तांबूस पाण्याने एकदा दुथडी भरून अंगाभोवती भोवरे घेतघेत वाहू लागले की, विशाद काय कुणी आत पाय घालील ! कुणी हटवादीपणाने टाकलाच पाय, तर खेचला गेलाच तो. पाण्याला अती अती ओढ, हत्ती नाही ठरायचा, मग माणसाचे काय ! कातणीने करंजी कातरावी तसे पाण्याच्या धारेने खडक कातरले जातात. सह्याद्रीवरून खळखळणारे पाणी वळसे घेत, गिरक्या मारीत, उड्या टाकीत ओढ्यांना सामील होते. हे मस्तवाल ओढे नद्यांना सामील होतात. नद्या त्यांची वाटच पाहत असतात. मावळच्या नद्या रुंदीला लहान इथून तितक्या, पण भारी अवखळ. भोंडला खेळणाऱ्या परकऱ्या पोरीच जशा ! आई रागवायची नाही. वडील बोलायचे नाहीत. उलट म्हणतील, जाऊ दे, बागडू दे ! सह्याद्री आणि जमीन या नद्यांना अन् ओढ्यांना उतारावर सोडतात.

हे ओढे म्हणजे जणू सह्याद्रीवरच्या तांबूस मातीत अंग घुसळीत इतस्ततः हुंदडणारी मावळी इब्लीस पोर्टीच ! कधी सरळ डोंगर उतरणार नाहीत. ठोकरा देत देत डोंगरावरचे मोठमांठे ओवडधोवड घोंडे आपल्यावरोबर खाली आणतील अन् मग फराफरा खेचीत नद्यांकडे घेऊन जातील. त्या मोठ्या प्रवाहात कोसावारी त्या घोंड्यांची फरफट चालते. ह्या धिंगामस्तीत त्या घोंड्यांचे सारे कानेकोपरे तासूनघासून निघून, त्यांचे अंग कसे तुकतुकीत बनते. गोल बनते. गोटे !

आणि मग आश्विन उलटला की, नद्यांचा अल्लडपणा कमी होतो. ओढ्यांच्या दांडगाईला वचक वसतो. साऱ्या नद्या संथ मुग्ध अन् संयमी बनतात, लग्न झाल्यावर सासरी निघालेल्या माहेरवाशिणीच जणू !

पावमाळा संपतो. गुडघा-गुडघा माजणारा चिखल वाळतो. एरवी भातखाचरांत पावलांचे खचकन् लचके तोडून तिरपे तिरपे नाचत

नांग्या उभारणारे खेकडे बिळात पळतात. भाते हळदीसारखी पिकून काढायला येतात. वाटा रहदारीला त्यातल्या त्यात सोयीच्या बनतात. जनावरांना अन् माणसांना खायला-प्यायला मोप असते.

हे सारे जसे मावळात, तसेच खाली कोकणात. कोकणपट्टी व मावळपट्टी जिंकायला खान उत्सुक झाला होता. फक्त पावसाळा संपायचा अवकाश. निसर्गाच्या ह्या धिंगाण्यात अन् भर पावसाळ्यात शिरण्याची काय छाती होती खानाची ! मावळ-कोकणच्या नदी-नाल्यांनी, डोंगर-दऱ्यांनी, रानावनांनी अन् चिखल-शेवाळ्यांनी खानाला रडवले असते.

आणि महाराजही पावसाळा संपायचीच राजगडावर वाट पाहत होते. पुण्यात येऊन बसलेल्या ह्या शाएस्ताखानाचे काय करावे या विचारात महाराज होते. अनेक दावेदार महाराजांच्या मनात सलत होते. जे जे उठले होते, त्या सर्वांचा काटा काढण्याचा बेत महाराजांच्या मनात सतत घोळत होता. फक्त पाऊस थांबायची वाट.

दसरा झाला. दिवाळी गेली. पावसाळा पुरता निवळला. चिखल वाळला. डोंगरमाळ तापू लागले.

खानाच्या फौजेवर नवी तुकतुकी चढली. पुण्यात खानाच्या लष्करात हशमढालाइतांची नव्या मोहिमेसाठी तयारी सुरू झाली. लाल महालात खल सुरू झाला. राजगड, तोरणा, सिंहगड, लोहगड हे डोंगरावरचे किल्ले घेण्यासाठी कोकणपट्टी जिंकून घ्यावी, असे खानास वाटले. त्याला वाटले हेच फार सोयीचे ! कोकण घेतले की शिवाजीचे आरमार आपोआप खलास होईल-वस बस् कोकणच !

अगदी एकांतात लाल महालात खान जाऊन बसला आणि त्याने आपला प्रख्यात सरदार कारतलबखान ह्यास तश्रीफ फर्माविली.

कारतलबखानास हुजूर हाजीर होण्याचा हुकूम होताच ताबडतोब तो लाल महालात खानाच्या एकांतीच्या खोलीत नमूद झाला. आपल्याला काय हुकूम होणार आहे हे जाणण्यास कारतलब फार उतावीळ झाला होता.

शाएस्ताखानापुढे कारतलब कुर्निसात कसून उभा राहताच खानाने त्यास म्हटले, " कारतलबखान ! "

“ परवरदिगार ! ” मान लववून कारतलबखान उद्गारला.

“ हम तुम्हारे कर्तब अच्छी तरह जानते है. तुम्हारी शमशीर बे मिस्ल है ! और इसी लिये कोंकनपर कब्जा करनेकी जिम्मादारी हम तुम्हारे हाथ सौंप रहे हैं. चौल, कल्यान, भिवंडी, पनवेल और नागो-ठना यह सारे शिवाजीके मशहूर मुकामातपर तुम काबीज हो जाओ ! हमें पूरा भरोसा है के तुम फतह पाकर बादशाहकी खुषनूदी हासील करोगे ! ” शाएस्ताखान म्हणाला.

“ खुदाकी मेहरबानी और हुजूरकी दूआसे मैं जरूर इस मुहीममें कामियाब हो जाऊंगा ! ” कारतलब म्हणाला.

“ जीते रहो बहाद्दूर ! तुम्हारे कर्तबकी कद्र की जाएगी ! तुम्हारी इमदादके लिये बडे बडे सूरमा दीये जाएंगे ! ” शाएस्ताखान खूष होऊन म्हणाला.

कारतलबखानाने नम्रतादर्शक स्मित करीत मान लवविली.

शाएस्ताखान पुढे म्हणाला, “ अमरसिंह, चौहान, जसवंतराव वगैरह सरदार तो तुम्हारी मदद करेंगेही; लेकिन शेरनी से भी बढकर कलेजा रखनेवाली रायबागन भी तुम्हारे साथ आएगी ! ”

“ यह हुजूरकी मेहेरबानी है ! हुजूर यकीन कर ले के जल्द शाही झंडे कोकनके हर किलेपर लहराते दिखाई देंगे ! जमींपरही क्या, समंदरपर भी मैं अपनी धाक बिठा कर छोडूंगा ऐसी मुझे उम्मीद है ! ” कारतलब हिरीरीने म्हणाला.

शाएस्ताखान ह्यामुळे तर बेहद्द खूष झाला. आपण कोकणमोहिमे-साठी अगदी अचूक सरदार निवडला असे त्याला वाटले. तो कारतलबला म्हणाला, “ बस् ! हम तुम्हारी इस हिम्मतको देखकर बे इन्तहा खूष हुए ! खुदा तुमपर रहमत की बारीश बरसाएगा ! तय्यारी करो ! जो जो चीज तुम्हें दरकार हो, फौरन भरपूर मिल जाएगी ! ”

“ हुजूर इजाजत दे दे ! ” कुर्निसात करीत करीत कारतलब-खान मागे मागे पावले टाकीत पाठ न दाखविता गेला.

आता ह्या नव्या मोहिमेवर कारतलबखानाचे लक्ष खिळून गेले. ही मोहीम फत्ते केली की, बादशाहाची मेहरबानी बरसेल. अन् मग—? मनोराज्य !

कारतलबखानाच्या शौर्याबद्दल शंकाच नव्हती. त्याने आजपर्यंत अनेक मोहिमांत भाग घेतला होता. सारी ह्यात शिपाईगिरीत घालविली होती. त्याचा बापही असाच शूर होता. खुद्द औरंगजेब स्वतः जेव्हा औरंगाबादेस सुभेदार होता, तेव्हापासून कारतलब दख्खनच्या मुलुखात वावरत होता. अजूनपर्यंत त्याने डोंगराळ मावळ अन् कोकण मुलुखाचे मात्र तोंडसुद्धा पाहिले नव्हते, पण नसले पाहिले म्हणून काय झाले ? डोंगर डोंगर तरी असा काय अवघड असतो ? चढत राहिले की, आपो-आप वर पोहोचतोच माणूस ! कारतलब आता ह्या मोहिमेच्या निमित्ताने प्रथमच डोंगराळ मुलुखात शिरणार होता.

खानाचे घराणे अस्सल उझबेग रक्ताचे होते. त्याने मोगल सल्तनतीचा एक प्रख्यात शत्रू गालीब याचा पराभव केला होता. तसेच शाएस्ताखानाबरोबर दख्खनमध्ये आल्याबरोबर त्याने प्रचंडपूर काबीज केले होते. शाएस्ताखानाची त्याच्यावर मोठी मेहेरनजर होती.

कारतलबखान मोहिमेच्या तयारीस लागला. शाएस्ताखानाने अमरसिंह, चौहान वगैरे सरदारांसह रायबागिणीचीही योजना कारतलबच्या फौजेत केली. ही नवी मोहीम ऐकून रायबागन काहीच बोलली नाही. ती मुकाट्याने कारतलबबरोबर जाण्यास तयार झाली. सर्वच फौजफाटा, हत्ती, तोफा इत्यादींची तयारी झाली. खानाचा निरोप घेऊन कारतलब निघाला. फौज चिक्कार घेतली होती.

ही मोहीम कुठे जाणार, कशी कशी जाणार, मुक्काम कोठे कोठे पडणार वगैरे सर्व गोष्टी अगदी गुप्त ठेवण्यात आल्या होत्या, पण महाराजांचे हेर मोठे पायाळू होते. नाजूक पावलांनी कुठे फिरतील याचा काही नेम नव्हता. ही मोहीम निघणार हे त्यांना समजले. कारतलबने खूप गुप्तता ठेवायची कोशीश केली होती. तरीही ते मराठी हेरांना समजले ! किती चोरून ठेवणार ? महाराजांचे हेर तिखट कानांचे फार. असे होते एकेक की, मनात आणतील, तर खानाची बायको खानाशी काय बोलणार आहे हेसुद्धा आधीच टिपून आणतील ! ! ह्या हेर खात्यावर महाराजांनी एक महाबिलंदर बहुरूप्या नेमला होता. त्याचे नाव बहिर्जी नाईक !

कारतलबखान कुंभारवेशीतून फौजेसह बाहेर पडला. भांबुडर्चात

नदी ओलांडून आला अन् तळेगावाकडे (दाभाड्यांचे तळेगाव) त्याने आपला मोर्चा वळविला.

हेर. राजगडाकडे उड्या टाकीत गेले. शाएस्ताखानाने अगदी एकांतात कारतलबला सांगितलेला बेत महाराजांस खडान्खडा समजला ! नेताजी पालकर ह्या वेळी राजगडावरच होता.

राजगडावर शिकारीची तयारी सुरू झाली.

कारतलबच्या फौजा तळेगावाहून वडगावाकडे व वडगावाहून मळवलीकडे चालू लागल्या. लोहगडच्या पलीकडून दक्षिणोत्तर जाणाऱ्या मार्गाने तुंगारण्यात उतरावयाचे व तेथून संबंध सह्याद्री चढून उंबरखिडीतून खाली कोकणात उतरावयाचे, असा कारतलबचा बेत होता. हा मार्ग अत्यंत अडचणीचा, अतिशय दाट अरण्याचा, अतिशय अवघड, डोंगर कड्यांचा, अगदी आडवळणी, अरुंद, निर्जन आणि महाभयाण होता ! ह्या वाटेने कोकणात एवढी मोठी फौज, हत्ती, सामान-सुमान, तोफा अन् उंट घेऊन उतरण्याचा कारतलबला कोणत्या (वेड्या) पिराने दृष्टांत दिला खुदा जाणे ! ही वाट म्हणजे मरायची वाट ! एकंदरीत कारतलबला ' हेच ' कमी.

ह्या उंबरखिडीखाली तुफान अरण्य होते. आणि खुद्द ह्या उंबरखिडीतून जाणारी वाट इतकी अवघड व अरुंद होती की, एका वेळी एकेकच माणूस पुढे जाऊ शकावा. कारतलबला ज्या अरण्यपंडिताने ही वाट सुचविली त्याची तारीफ काय अन् कितो करावी ? परमेश्वरा ! कितो रे कंजुष तू ? ह्या मोगलांना थोडीशी अक्कल दिली असतीस, तर तुझे काय गेले असते ? का तू देत होतास पण ' जरूर नाही आम्हाला ! ' असे म्हणून हेच निघून गेले ? तूच जाणे खरे काय ते !

कारतलबखान रात्रीचे मात्र मुक्काम करी. दिवसा पुढे कूच करी. त्याने लोहगडापासून थोड्या दूर अंतरावर असलेल्या डोंगरातल्या वाटेने तुंगारण्यात उतरण्याकरिता फौज वळविली.

रायबागनला हे दिसत होते. अरण्याला सुरुवात झाली. अतिशय दुष्कर वाट सुरू झाली. तेथून रीघ निघता निघता हाल होऊ लागले. पहिली चुणूक कारतलबला दिसू लागली. जन्मात डोंगर न पाहिलेले हजारी हशम डोंगरात शिरत होते.

मोठ्या यातायातीने खान ऐन मध्यावर आला. अजून उंबरखडी-करिता संबंध पर्वत चढावयाचाच होता. रायबागनला हे काही घडलक्षण दिसेना. फौजेतले लोक हैराण झाले.

राजगडावर महाराजांनी नेताजीस खुणावले. बाकीचे सौंगडीही महाराजांची मान हलताच उठले. निघण्याची तयारी सुरू झाली. महाराज स्वतःही शिलेखान्यात गेले.

एक हजार मावळा राजसदरेपुढे तलवारी बांधून जय्यत तयार झाला. नव्या स्वारीची तयारी म्हणजे दसरा-दिवाळीसारखा आनंद.

महाराज निघाले. त्यांनी देवास आणि आईसाहेबांस दंडवत घातले. नेताजी वगैरे सौंगड्यांनीही दंडवत घातले.

“औक्षाचे व्हा बाळांनो ! यश घेऊन या ! ” आईसाहेबांनी आशीर्वाद दिला.

सदरेखाली घोडे तयार होते.

महाराजांनी अंगात पोलादी चिलखत घातले होते व मस्तकावर पोलादी शिरस्त्राण घातले होते. शिरस्त्राणावर भाल्यासारखे टोकदार पाते होते. मानेवर जाळीदार झालर रुळत होती. मनगटावर, छातीवर, पाठीवर व कमरेवर पोलादाच्या अत्यंत सुबक नक्षींच्या पोलादी पट्ट्या चिलखतातच गुंफिलेल्या होत्या. पायांतल्या पांढऱ्या सुरवारीवर ते किंचित् अंजिरी झाक असलेले चिलखत अन् शिरस्त्राण महाराजांस फारच शोभून दिसत होते. त्यांनी कमरेवर पल्लेदार तलवार लटकविली होती. पाठीवर विशाल ढाल बांधली होती आणि हातांत हातभर फाळ असलेला भाला घेतला होता. कानांत मोत्यांचे चौकडे हलत होते. पायांतल्या कणखर चढावाच्या नांग्या कमानदार वळलेल्या होत्या. भव्य कपाळ, गरुडासारखे घवघवीत नाक, चढणीदार भिवया, अत्यंत पाणीदार डोळ, काळीभोर अन् अतिशय खुलून दिसणारी दाढी आणि मुखावर किंचित् स्मित—!

महाराज पायच्या उतरून पटांगणात आले. मोतहाराने घोडा जवळ आणला. घोडा असा होता की नस्स ! महाराजांनीच बसावे. महाराजांनाच शोभावा. महाराजांनी रिकिबीत पाय घातला. खोगिराच्या पुढच्या दोन्हीही बाजूंस तीक्ष्ण बाणांनी भरलेले भाते बांधलेले होते. महा-

राज घोड्यावर स्वार होताच, एकजणाने धनुष्य महाराजांच्या हाती दिले. ते महाराजांनी खांद्यावर लटकाविले.

नेताजीही स्वार झाला. मावळ्यांच्या टांगा घोड्यावर पडल्या. महाराजांनी टाच मारली. राजगडाचा दरवाजा उघडला गेला. खडाड् खडाड् टापा वाजवीत महाराजांचा घोडा दरवाज्याबाहेर पडला. मागो-माग नेताजी पालकर वगैरे साथीदार अन् मावळे दौडत निघाले.

महाराज अन् महाराजांचा सरसेनापती बरोबर सव्वा वर्षानंतर पुन्हा एकदम स्वारीवर निघाले. रुस्तुमेजमावर अंसेच गेले होते.

कारतलबखान सह्याद्रीचा घाट चढून जाऊ लागला. त्याच्या मागो-माग सारी फौज धडपडत चढत होती. कारतलबच्या बरोबरचे सरदार व रायबागन हे उंबरखिडीची वाट चढले. सामानाचे बैल अन् उंट डोंगर चढताना पडू लागले. अनेक माणसेही कोळमडली, पण अखेर मोठ्या कष्टाने उंबरखिडीतून पलीकडे कोकणच्या अंगाला उतरू लागली. चढत असताना इतकी भीती वाटत नव्हती. उतारावरून उतरताना मात्र कारतलबच्यासकट प्रत्येकाला वाटत होते की, आता आपण एकदम तोल जाऊन गडगडत खाली जातो की काय ! माणसे तोल सावरत, चटकन् एखाद्या झुडपाला पकडून जीव सांभाळून उतरत, पण जनावरांचे फार हाल होत होते. कारण चार पाय होते त्यांना !

सर्वजण अतिशय दमून घामावूम झाले. तहानेने घसे कोरडे पडले. उंबरखिड उतरून सह्याद्रीच्या कोकण-पायथ्याशी असलेल्या गहन अरण्यात कारतलब फौजेसह पोहोचला. झाडी अतिशयच दाट होती. पाण्या-विना सर्वांचा जीव कासावीस होत होता. संबंध पावसाळा मुसळधार पडतो ह्या कोकणात अन् वर मावळातही. पण पावसाळा संपला की, पाण्याचा खडखडाट ! डोळ्याला लावायला पाणी मिळायचे नाही. नद्या-नाल्यांत. इथे खानाची तर हजारांनी फौज अन् जनावरे होती. पाणीच मिळेना. जिभा टाळ्याला चिकटल्या. लोक तडफडू लागले.

कारतलबने तशाही स्थितीत पुढे कूच करण्याचा हुकूम दिला. दुसरे काय करणार ? रायबागन एक अक्षरही न बोलता निमूटपणे सारे पाहत होती अन् पुढे चालत होती.

फौज कशीबशी चालत अरण्याच्या ऐन गाभ्यात आली अन् एकदम

कर्कश शीळ वाजली ! लगेच शिंगे किंचाळली ! खानाची फौज अतिशय भयभीत होऊन इकडेतिकडे पाहतेय न पाहतेय तोच झाडीत दडलेले अन् सांदीसपाटीला दडलेले शेकडो मावळे तलवारी उपसून खानाच्या फौजेवर घाबले. एका अंगाने तर खुद्द नेताजी पालकर उड्या टाकीत येत होता.

कारतलबखानाची आता मात्र जीभ कोरडी पडली. तो, रायबागन व आणखी काही माणसे एका बाजूस होती. त्या अरण्यात, अफझल-वघाच्या वेळी झालेल्या जावळी खोऱ्यातल्या कत्तलीची दुसरी आवृत्ती होऊ लागली. लढाई पेटली. पण मोगलांत जीवच उरला नव्हता. लढायला मावळे केव्हापासून आधीच तेथे येऊन वाट पाहत बसले होते. ते ताजे-तवाने होते.

कारतलबचा अमरसिंह नावाचा सरदार मराठ्यांशी लढण्याची शिकस्त करीत होता. त्याने फार धडपड चालविली, पण मराठी फौज फार जोरावर. त्यांनी मोगली फौजेची इतकी भयंकर कत्तल मांडली की, आरडाओरड्याने त्या अरण्यात दुसरे काही ऐकूच येईना. कारतलब अगदी घाबरून गेला. रायबागन अजूनही निमूटच होती.

महाराज उंबरखिडीच्या वाटेवर येऊन उभे राहिले. ते घोड्यावरच आरूढ होते. त्यांच्याभोवती सुमारे पन्नास हत्यारबंद मावळे उभे होते. एका हातात घोड्याचा लगाम अन् दुसऱ्या हाताची मूठ कमरेवर ठेवून महाराज भेदक नजरेने तो अरण्यात चाललेला संग्राम पाहत होते.

कारतलबच्या फौजेत जसवंतराव कोकाटे, गाढे वगैरे मराठी सरदारही होते. ह्या सरदारांबरोबर मराठी सैन्यही होतेच. हे मराठे शिपाई मोठे डोकेवाज होते. महाराजांच्या लोकांनी तुफान तांडव मांडलेले पाहिल्यावर अन् आपली घडगत नाही, असे दिसल्यावर हे मराठे शिपाई ओरडून मावळ्यांना सांगू लागले की, आम्ही तुमच्याचपैकी आहोत ! आम्ही महाराजांचेच शिपाई आहोत ! !

पळून जायला वाटही नव्हती, वेळही नव्हता अन् त्राणही नव्हते. ही लढाई एक कोसाच्या परिसरात चालली होती.

कारतलबखानाकडे सारखे आघाडीकडून हशम घावत-दौडत येत होते आणि पुढे काय भयंकर प्रकार चालल आहेत ते केविलवाण्या अन् घाबरलेल्या मुद्रेने सारखे येऊन सांगत होते. खानाची अवस्था विचित्र

झाली होती. पुढेही जाता येईना, मागेही फिरता येईना. तेवढ्यात नवी खबर घेऊन त्याचा एक हशम धावत आला आणि त्याने खबर दिली की, खुद्द शिवाजी आपल्या पिछाडीस खिंडीच्या वाटेवर येऊन उभा राहिला आहे. खान एकदम चवताळून ओरडला, “ लडते रहो ! शिवाजीकी विसातही क्या है ! फतह हमें ही मिलनेवाली है ! जावो जावो लडते रहो ! ”

खानाच्या शेजारीच रायबागन घोड्यावर स्वार होऊन उभी होती. आतापर्यंत ती एक अक्षरानेही बोलली नव्हती. मोगली फौजेची भयंकर दाणादाण ती पाहत होती. तिची खात्रीच झाली की, येथून निभणे कठीण आहे, पण खानाने लढण्याचा हट्ट धरला आहे.

“ बहादुरो, लडते रहो ! ” खान ओरडत होता.

आता मात्र रायबागनला गप्प बसवेना. ती एकदम खानाकडे वळून मोठ्याने म्हणाली, “ सिंहाच्या जबड्यात सापडल्यावरही अजून घमेंड उतरली नाही का ? प्रत्यक्ष शिवाजीच्या नालबंद चढावाखाली सारी मोगली फौज चिरडली जात आहे. पाहा ! मागं, पुढं, उजवीकडं, डावीकडं शिवाजीच्या सैन्यानं काय भडका उडविला आहे तो ! आणि तुम्ही अजूनही लढायचेच हुकूम सोडता ? ” रायबागन म्हणाली.

‘ रायबागनसाहबा, मेरी हिम्मत शिकनी न करो ! मैंने सारा कोकण जीतनेकी कसम खा रखी है ! मुझे जंग करकेही फतह हासिल करनी है ! मुझे नाउमेद न करो ! ’ खान म्हणाला.

“ तुम्हाला वाटतं लढाई म्हणजे गंजिफांचा खेळ ! तुमच्या शत्रूला ओळखलंच नाहीत तुम्ही ! शिवाजी म्हणजे काळ आहे तुमचा— आमचा ! इथं या काळाच्या दरीत येण्यापूर्वी थोडीतरी या मुलुबाची माहिती, अडीअडचणींची चौकशी केली होतीत का ? ह्या भयानक अरण्यात आता तुमची कत्तल उडते आहे ती पाहा जरा डोळे उघडून ! थोडं तरी त्राण उरलं का तुमच्या फौजेत ? ते पाहा ! तुमचे पटाईत तिरंदाज जिनगरी बाहुल्यांसारखे गप्प उभे राहिले आहेत ! ”

खरोखरच खानाच्या फौजेतले तिरंदाज चित्रासारखे उभे राहिले होते, ते दिङ्मूढ झाले होते. त्या दाट जंगलात मराठ्यांची फौज नेमकी वेगळी अशी दिसतच नव्हती.

“ रायबागनसाहबा ! मैं क्या कर सकता हूँ ? मुझे तो हुजूरने रवाना फरमाया है ! उनके हुक्म की मैंने तामील की ! हम हुक्मके ताबेदार गुलाम हैं ! ईमानदार नौकर ! ” हताश होऊन खान म्हणाला.

“ निष्ठावंत नोकरांनी अक्कल चालवायचीच नाही, अशी वहिवाट आहे काय दिल्लीच्या दरबारची ? शाएस्ताखान नबाबसाहेबांस काय अनुभव या मुलुखाचा ? तुम्ही तर शिवाजीच्या दख्खनवर, शहेनशाह आलमगीर औरंगाबादला आल्यापासून आहात ना ? ”

“ फिर मैं क्या करू ? कहो ! कहो मुझे ! ” खानाने डोके गदगदा हलवीत म्हटले.

“ मुकाटचानं शिवाजीला शरण जा ! ” रायबागन स्पष्टपणे म्हणाली.

“ क्या ? नहीं नहीं ! मेरी सारी जिन्दगी बरबाद हो जायेगी. मुझे मूंह दिखानेको शर्म आयेगी ! मैं लडूंगा ! और जरूर लडूंगा ! ऐ जवानों s s ! ” खानाचे डोके भ्रमून गेले.

“ क्षणभर जरा डोकं शांत ठेवून विचार करा खानसाहेब ! संबंध जंगल शत्रूनं वेढलं आहे ! जर असाच वेडा हट्ट चालू ठेवणार असाल, तर खात्री ठेवा, गिरफदार होऊन शिवाजीपुढं हजर होण्याची वेळ येईल तुमच्या-आमच्यावर ! आणि तरीही आंधळ्यासारखं लढतच राहणार ? ”

“ मरा जाऊंगा ! मेरी बोटी बोटी कटवा जाय तो भी परवाह नहीं, लेकिन मैं हथियार नहीं छोडूंगा ! यह सर नहीं झुकाऊंगा ! लडता हुवा मर जाऊंगा ! ”

“ थोडीतरी फलप्राप्ती होणार असेल, तरच पुरुषाच्या जातीनं उद्योग हाती घ्यावा ! धाडस करावं ! तुम्हांला स्वतःला फुकट मरायचं होतं, तर इथं ह्या साऱ्या फौजेला कशाला या आगीत आणलंत ? अर्थ-शून्य धाडसाची जग थट्टाच करीत असतं ! ” रायबागनने खानाची चांगलीच कानउघाडणी चालविली होती.

“ मैं अपनी बेइज्जती अपनीही आँखोंसे देखूँ ? ”

“ कैद होऊन शिवाजीपुढं जाऊन पडण्यापेक्षा बरं ! बिनशर्त शरण जाऊन शिवाजीकडं धर्मवाट मागा. शिवाजी दिलदार आहे. माझी खात्री आहे की, मोठ्या उदार मनानं शिवाजी आपल्याला धर्मवाट देईल.

आपण फौज बचावून निघून जाऊ ! ” रायबागनने अगदी स्पष्ट सल्ला खानाला दिला.

मोगली फौजेची वाढती दाणादाण आणि मराठी फौजेचा वाढता धुमाकूळ खानाला दिसत होता. त्याला रायबागनचे म्हणणे निरुपायाने पटत होते, पण शरणागतीचा अपमान मनाला झोंबत होता. अखेर साऱ्या इच्छा, आकांक्षा, महत्त्वाकांक्षा, लाज, लज्जा, मुकाट्याने झाकून शरणागतीकरिता आपल्या व रायबागनच्यावतीने एक शहाणा माणूस वकील म्हणून पाठविण्याचे खानाने मोठ्या दुःखाने ठरविले. त्याने आपल्या फौजेतील एका प्रौढ कारकुनास बोलावून आणले आणि मोठ्या विनवणीच्या शब्दांत आपले म्हणणे त्याला सांगून त्याने व रायबागनने त्याची महाराजांकडे रवानगी केली. त्याच्याबरोबर आपले काही हशम, प्यादे दिले.

खानाचा वकील महाराजांकडे येण्यास झाडाझुडपांतून वाट काढीत निघाला. लांबूनच त्याला घोड्यावर बसलेली महाराजांची अतिभव्य, अतिसुंदर अन् अतितेजस्वी मर्दानी मूर्ती दिसली. वकिलाला वाटले, हा शिवाजी नव्हेच, गरुडावर बसलेला विष्णूच आहे. महाराजांच्या तेजस्वी उजव्या हातात उंच भाला तळपत होता.

वकील त्या काट्याकुट्यांतून डोंगराच्या अगदी सन्निध गेला आणि त्याने महाराजांच्या एका भालदारास सांगितले की, “ मी खानेआझम कारतलबखान व रायबागनसाहेबा यांच्याकडून वकील म्हणून आलो आहे; तरी महाराजांनी माझ्याकडे मेहेरनजर वळवावी. ”

लगेच त्या भालदाराने महाराजांच्या जवळ जाऊन मुजरा करून म्हटले, “ महाराज, मोगलांकडून हेजीब आल्याती ! ”

महाराजांची नजर वकिलाकडे गेली आणि त्यांनी वकिलास जवळ येण्यास खुणाविले. वकील मुजरा करीत करीत नजीक आला.

“ हेजीब, बोलवा त्यांना इकडं ! ” महाराजांनी आज्ञा दिली.

महाराजांच्या भालदाराने खानाच्या वकिलापाशी येऊन वकिलास म्हटले, “ तुम्हास्नी महाराज बोलावत्याती ! ”

लगेच वकील भालदारामागोमाग निघाला. महाराजांची भव्य व शस्त्रधारी मूर्ती त्याला झाडाझुडपांमागून डोंगर चढताना दिसत होती.

महाराजांचा धिप्पाड, पण अत्यंत चपळ घोडा अधूनमधून टापा आपटीत फुरफुरत होता. चिलखत, शिरस्त्राण, धनुष्य, तलवार, बाणांचे भाते आणि पाठीवरील भव्य ढाल महाराजांच्या मूळच्याच तेजःपुंज अन् प्रभावी दर्शनात भर घालीत होती.

वकील मजुरा करीत करीत महाराजांपुढे गेला.

“ महाराजांनी मेहेरबानी केली पाहिजे ! महाराजांच्या मेहेरबानीची खाहिश धरून कारतलबखानसाहेब व रायबागनसाहेबा यांनी मला महाराजांच्या पायांशी वकिलीस पाठविले आहे ! ” वकील अतिशय अदबीने म्हणाला. तो हात जोडूनच बोलत होता.

“ काय म्हणणं आहे आपल्या खानसाहेबांचं ? ” महाराजांनी विचारले.

महाराज घोड्यावरून बोलत होते.

“ आम्ही बदतमीजीने भलतीच हाव धरून महाराजांच्या मुलखात हात घातला, याचं आम्हाला बहुत बहुत दुःख होतं आहे ! खानसाहेब सख्त दिलगीर आहेत, बिनतक्रार शरण आहेत ! महाराजांनी नजरइनायत फर्मावून आम्हास जिवंत जाऊ द्यावं, अशी खानसाहेबांची महाराजांच्या कदमी बाआदब अर्जदास्त आहे ! ”

“ हं ? हे इतक्या उशिरा लक्षात आलं खानसाहेबांच्या ? ” महाराजांनी भिवया उंचावीत खोचून विचारले.

“ महाराजांच्या अत्यंत बिकट मुलुखाचा अंदाज खानसाहेबांस न आल्यामुळेच हा गुन्हा घडला ! ”

“ म्हणजे मुलुख बिकट नसता, तर खानसाहेबांनी हा गुन्हा मोठ्या खुषीनं अन् बिनबोभाट पार पाडला असता ? ”

“ महाराज, अविचारच हा आमचा ! नागाच्या मस्तकावरचा मणी आणि महाराजांच्या हुकूमतीखालील मुलुख दुर्लभ आहे ! तो दुसऱ्याच्या कबजात जाणार नाही ! रायबागनसाहेबांनी आपणांस विनंती केली आहे की मला आपली बहीण समजून— ! ”

“ होय ! त्या आमच्या भगिनीच आहेत ! जरी आमच्याशी त्यांनी दुष्मनी मांडली असली, तरीही त्या आमच्या भगिनीच आहेत ! पण तुमचे खानसाहेब आमचे कोण ? ”

“ खानसाहेब आपणांस भाऊ मानतात—”

“ आमच्याशी भाऊबंदकी करण्यासाठी ! ”

“ नाही महाराज ! महाराजांच्या भाग्यशाली तीर्थरूपांचा—
शहाजीराजांचा—आणि खानसाहेबांचा कदीम जानी जिव्हाळा आलमात
रोशन आहे ! फार फार प्यार मोहोबत ! खानसाहेबांनी मोठ्या
आर्जवानं आपणांस या गोष्टींचं स्मरण देण्यास—”

“ आमच्या तीर्थरूपांची खानसाहेबांस आत्ता आठवण झाली !—
की तीर्थस्वरूपांचाच सल्ला घेऊन आले होते ? ”

“ नाही महाराज, चूक झाली ! शाएस्ताखान नबाबसाहेबांच्या
हुकमामुळं हे कमनशीब आमच्या वाट्यास आलं ! महाराज कृपा करा.
आम्हाला धर्मवाट द्या ! आमच्याकडून पुन्हा अशी नौदगार सुरत
दिसणार नाही. आमच्या जवानीचा इतबार जरूर घरावा ! आम्ही
ताबडतोब या अरण्यातून निघून जातो. आम्हांला धर्मवाट द्या. लक्ष
उपकार होतील ! आमच्या नजरा पुन्हा महाराजांच्या मुलूखाकडे पाप-
वासनेने वळणार नाहीत ! ”

“ दुसऱ्याला खरं वाटेल इतपतच माणसानं खोटं बोलावं ! महाराज
किंचित हसून म्हणाले.

“ नाही महाराज, जीवदानाचं पुण्य पदरी घ्या ! आमच्या
शब्दांचा अनुभव खराब येणार नाही ! आपण अनुभव घ्या — ”

“ अनुभव ? प्रत्येक गोष्ट अनुभवानंच शिकायची म्हटलं, तर
मार्कडेयाचीही हयात पुरणार नाही ! आम्हांला फार फार अनुभव
आहेत ह्या तुरुकांचे ! ”

“ केवळ दुसऱ्याच्या हुकूमामुळं आमचा पाय निखाऱ्यावर पडला !
आपण सांगाल त्या पद्धतीनं आम्ही वागतो. आमच्या गुन्हेगारीचं प्रायश्चित्त
आम्हांस पुरतं मिळालं आहे. आमची हिफाजत करा ! आम्ही सर्वस्वी
शरण आहोत ! निदान रायबागनसाहेबांकरिता तरी, वहिणीला म्हणून
धर्मवाट द्या महाराज ! गेले दोन दिवस आम्हांला पाणीसुद्धा पुरेसं
प्यायला मिळालं नाही हो ! ” वकील अजीजीने बोलत होता.

महाराज क्षणभर थांबले. त्यांची गंभीर नजर समोरच्या अरण्या-
वर स्थिरावली. हलकल्लोळ ऐकू येत होता. महाराजांनी मनाशी निर्णय

घेतला आणि त्यांनी वकीलाकडे पाहिले. आशाळभूत नजरेने पाहत वकील हात जोडून उभा होता.

“ ठीक आहे ! खानसाहेबांनी आणलेली सारी दौलत, हत्ती, साजसरंजाम इथल्या इथं टाकून ताबडतोब फौजेसह आमच्या मुलखातून निघून गेलं पाहिजे ! ” महाराजांनी खिडीकडे बोट दाखवून म्हटले.

“ जरूर ! महाराज, जरूर ! महाराज दयावंत आहेत ! महाराजांनी आपल्या सैनिकांस कत्तल थांबविण्याचा कृपा करून हुकूम द्यावा ! ”

“ ठीक ! ” महाराजांनी लगेच आपल्याभोवती पसरलेल्या ढाला-इतांस जंगलाच्या चहू अंगांस धावत जाऊन, ओरडून लढाई बंद करण्याचा हुकूम आपल्या सैन्यास कळविण्यास सांगितले. ताबडतोब ते पाच-पन्नास ढालाईत मुजरे करून ताड् ताड् उड्या मारीत जंगलात उतरले.

ढालाइतांनी जंगलात विखुरलेल्या आपल्या सरदारांस व सैन्यास गनिमांशी लढाई बंद करण्यास महाराजांचा हुकूम झाल्याचे ओरओरडून सांगितले.

लढाई थांबली !

खानाने धाम टिपीत सुस्कारा सोडला.

खानाचा वकील खानाकडे आला. खानाने त्याच्याबरोबर मोठी-थोरली खंडणी महाराजांकडे ताबडतोब रवाना केली.

महाराजांची फौज खानाच्या परत जाण्याच्या वाटेवर दुतर्फा उभी राहिली. विजयाचा निगर्वी दिमाख झळकत होता. खानाने सर्व साहित्य, खजिन्याचे पेटारे, चांदी-सोन्याची भांडी, हत्ती, उंट व मेलेल्या मोगली सैन्याचे हजारो घोडे जिथल्या तिथे टाकून परत जाण्याकरिता कूच केले. जखमी सैनिक त्याने बरोबर घेतले.

घोड्यांच्या टापा वाजत होत्या. गळ्यांतली घुंगरे खुळखुळत होती. खानाची हजारो फौज खाली माना घालून मुकाट्याने मराठ्यांच्या पुढून निघून जात होती. कारतलबखान, रायबागन, अमरसिंह, चौहान, जसवंतराव वगैरे सर्वजण कब्रस्तानातून परत फिरल्याप्रमाणे रडवी तोंड करून चालले होते.

मोगली फौज निघून गेली !

प्रचंड विजयी घोषणांनी उंबरखिडीचा अस्मानी पहाड आणि ते घनदाट अरण्य प्रतिध्वनी उठवीत उठवीत दणाणून गेले. महाराज सस्मित नजरेने आपल्या लोकांचे कौतुक करीत होते. लाखो रुपयांची संपत्ती महाराजांस हस्तगत झाली. नेताजी पालकराच्या बहाद्दुरीची कमाल झाली या युद्धात. या दिवशी तारीख होती, २ फेब्रुवारी १९६१.

—महाराज परत निघाले.

“ सरनौबत ! ” महाराजांनी नेताजी पालकरास फर्माविले. नेताजी मुजरा करून उद्गारला, “ जी हुकूम महाराज ! ”

“ तुम्ही यांच ठिकाणी थांबा ! मोगल गेले म्हणजे ते पुन्हा फिरणारच नाहीत हा भरंवसा नाही. दुष्मनाच; भरंवसा कधीच कुणी घरू नये ! जीवदानाची भिक्षा मागितली म्हणूनच आम्ही त्यांना सोडलं ! तुम्ही ही सरहद्द सांभाळा ! आम्ही दाभोळवर जातो ! ”

महाराज दाभोळवर दौडले.

० ० ०

जंजिन्याची सरहद्द

गुलामांचा देश ! कसली त्याला इश्रत अन् कसली त्याला अब्रू ? गुलामांना मन नसते. शरीर असते फक्त आणि तेही सत्ताधीशांच्या तहहयात मालकीचे. गुलामीचे जिणे महाराष्ट्र तीनशे वर्षे जगत होता. येथल्या पुरुषांघ्नी गर्दन अन् बायकांचा पदर सत्ताधीश सुलतानांच्या हातांत करकचलेला होता. कत्तलखान्यातील गुरेसुद्धा फार फार सुखी. माणसे सुलतानांच्या जुलमाखाली इथे मुकाट मरत होती, पण तीही एकदम नाही. कणाकणाने अन् क्षणाक्षणाने ! कोणाला हाक मारायची ? देवाला हाक मारायला पुरुषांचे गळे मोकळे नव्हते, पसरायला बायकांचे पदर मोकळे नव्हते आणि हाक ऐकायला देव तरी होता कुठे देवळात ? गुलामांचा देवही गुलामच !

सोळा वर्षापूर्वीची गोष्ट. महाराज तेव्हा फक्त चौदा-पंधरा वर्षांचे होते. सगळीकडे दाट अंधार होता. स्वराज्याची समई अजून अंधारातच होती. शिवबा आणि ताज्या टवटवीत कापसासारखी त्याच्याच वयाची त्याची चार-सहा मित्रमंडळी लाल महालांतल्या देवघरात आई-साहेबांच्या भोवती कोंडाळे घालून बसली होती. आणि आईसाहेब कापसाच्या वातींना पीळ घालीत ती समई सजवीत होत्या. पंत दादोजी कोंडदेव त्या समईत झारीने तेलाची धार घरीत होते. वाती भिजत होत्या, पण चकमक झडून समईची पहिली वात उजळायला थोडा आवकाश होता.

— त्या वेळची गोष्ट ही !

समुद्राच्या लाटा उंच उंच नाचत खडकावर आपटत होत्या. फुटत होत्या. फेसाचे फुगे उडत होते. तो खडक खूपच औरसचौरस बेटासारखा होता. त्याच्या सर्व बाजूंनी समुद्र नाचत होता. वर चिरेबंदी लांब-रुंद तटबंदी होती. जागजागी मोठमोठे बुरूज होते. एक भव्य दरवाजा होता. अंधारात हा पाणकोट भयप्रद वाटत होता. ह्या तटावरून काळ्या काळ्या सावल्या इकडून तिकडे अन् तिकडून इकडे मधून मधून कर्करश् आरोळ्या देत हिंडत होत्या. आरोळी उठली की, केवढा मोठा प्रतिध्वनी ऐकू येई. मग पुन्हा खूप वेळ चिप्प शांतता. तटाच्या आतून कित्येक नारळीची झाडे डोकी वर काढीत होती. त्यांची झावळी अंधारातही आभाळाच्या पार्श्वभूमीवर उठून दिसत होती. त्यांची सळसळही ऐकू येत होती. दरवाजा बंद होता. दरवाज्याबाहेर अगदी लगतच समुद्राचे पाणी खडकावर डचमळत होते. तेथेच खडकात ठोकलेल्या मेखांना दोरखंडांनी काही होड्या बांधलेल्या होत्या. त्याही डगमग डोलत होत्या. दरवाज्यावर एक निशाण फडकत होते. कोकण किनाऱ्याकरील हाच तो सिद्दीचा जंजिरा. अजिंक्य जंजिरा !

किल्ल्यात शांतता होती. ठिकठिकाणी हबशी पहारे करीत उभे होते. खास सिद्दीच्या महालातही शांतता होती.

एका नंतर एकेक अनेक महाल होते. प्रत्येक दालनात घातूच्या चकचकीत हंड्या टांगलेल्या होत्या. त्याला नक्षीदार जाळी होती. महालातही नागव्या तलवारी घेतलेले हबशी दारादारांवर उभे होते.

आणि एका महालातून कण्हण्याचा आवाज ऐकू येत होता. भुईवर रुजामे, गालिचे होते. उंच उंच कमानींवर पडदे झुळझुळत होते. एका बाजूम चिरागदानात व शामदानात मंद ज्योती तेवत होत्या. एका भव्य पलंगावर तस्तपोशीपासून सोडलेली अगदी तलम जाळीदार मच्छरदाणी हलत होती. चार-दोन माणसे पलंगाशी उभी होती. मच्छरदाणीच्या आत एक व्यक्ती पलंगावर तळमळत पडली होती. कण्हत होती. बाहेरून एक गुलाम वारा घालीत होता.

खुद्द जंजिन्याचा सिद्दीच आजारी होता. अतिशयच आजारी होता. बरेच दिवस आजारी होता. हकीम, वैद्य, फिरंगी औषधवाले सारे थकले होते, तरी उपचार चालूच होते त्यांच्या जोडीला तावीजवाले, गंडेवाले, फकीर, पीरजादे, पंचाक्षरी, अंगारे-धुपारे करीत होते आणि त्यांनी गंभीर चेहऱ्यांनी निर्णय दिला होता की, कोणीतरी दावेदार दुष्मनाने हुजूर सरकार सिद्दीसाहेबांवर जादूटोणा केला आहे ! करणी केली आहे ! सैतान, भुत, पिशाच्च घातले आहे !

हा जुलमी सिद्दी म्हणजे आधीच खवीस होता अन् आता त्यातून पिशाच्च चिकटले ! सिद्दीचे डोके भणाणून गेले होते. आधीच संतापी, त्यातून दुखण्याने बैतागलेला अन् त्यातच हे चेटूक !

हे चेटूक कोणी केले ? सिद्दीची तळमळ वाढू लागली. कोणी करणी केली ? आता छाटून टाकतो त्याला ! पण कोणावर नाव घ्यायचे ? कोणाला पकडायचे ? तावीज गंडेवाले तरी कोणाचे नाव सांगणार एकदम ? पण अखेर तो चेटूकवाला सापडला ! सिद्दीच्या दरबारातल्या काही दीर्घद्वेषी पाताळयंत्री पाजी पाषाणांनी दरबारातल्या निष्पाप, कर्तबगार, कर्तव्यदक्ष व सिद्दीशी अगदी इमानेइतबारे वागणाऱ्या एका कुटुंबवत्सल सज्जनाचा बळी सिद्दीच्या संशयपिशाच्चाला द्यायचा निश्चय केला. त्यांच्या डोळ्यांत खुपत असलेल्या एका काफराचा काटा काढायला आयतीच संधी चालून आली.

ती रात्र उलटली. सूर्याची किरणे समिंदरावर पसरली. सोन्याच्या सागराचे रसात रूपांतर झाले.

ही पातळीयंत्री दावेदार मंडळी सिद्दीच्या महालात नम्रतेने माना लववून आली. खिदमतीचे गुलाम पलंगाभोवती होते. मच्छरदाणीची

एक कनात बाजूस सरली. सिद्दी कण्हत होता. कुर्निसात करीत ही मंडळी पलंगासमीप आली.

“सरकार ! हम तखलीफकी माफी चाहते है ! ” म्होरक्या म्हणाला.

“कहो ! क्या है ? ” सिद्दी खोल आवाजात म्हणाला.

“हुजूरके खिदमतमें कुछ कहना है ! ”

—लगेच सारे गुलाम पोटाशी हात धरून व माना खाली घालून मागे मागे सरकत निघून गेले. “कहो ! ” सिद्दीने फर्माविले.

“हुजूरपर जो मुसीबत आ पडी है, इसमे हमारा दिल बेकरार है. लेकिन हमें यकीन है. के हुजूरपर खुदाकी रहमतका साया है. जो कुछ हुबम होगा, हम वही इलाज करनेके लिये तयार है. ”

“तुम्हारी खिदमत-गुजारिकी हम कद्र करते है ! ” सिद्दी म्हणाला.

“खुदा करे ! हुजूरको शफा हो जाय ! ”

“मर्जीए-मौल ! लेकिन-हमारी समझमें कुछ नहीं आता. हमारा दिमाग चकरा गया है ! नींद आंखोसे उड गई है ! रात काटने दौडती है ! क्या तुम जानते हो के हमे क्या हो गया है ? हमपर किसीने जादू-टोना किया है ? जादूटोना ! किसने किया ? कौन है वह हरामखोर मुद्ई ? कौन- ” सिद्दीचे पिशाच्च जागे झाले.

“हुजूर, यह बात हमें मालूम है ! और इसलियेही हम आये है ! मगर— ! ”

“क्या तुम जानते हो ? फिर आज तक क्यों चुप रहे ? कहो, कहो किसने जादू किया है ? ” सिद्दीने मूठ वळली.

“हुजूर माफ फर्माए ! हम तो इससे पहले बतला देते, लेकिन हुजूरको हमपर एअतबार न आया होता, इसीलिये हमने आज तक यह भेद छुपा रख्खा ! और अब भी हुजूरको यकीन आयेगा या नहीं खुदा जाने ! ” ते सारेजण निखारा फुलवीत होते.

“बोलो ! कौन है वह हरामजादा ? अभी—इसी वक्त उसकी गर्दन मार दी जाएगी ! थैलेमें बंद करके समंदरमें डुबोता हूँ उसे ! बताओ कौन है वह जादूगार ? ”

“और हाँ हुजूर, अगर सचमुच उसे थैलेमे बंद करके समंदरमें

डुबो दिया जाय तो सैतान, जिन, भूत परेत खुश हो जाएंगे ! और हुजूरकी आयी बला सरसे टल जाएगी ! लेकिन हुजूरको वह नाम सच नहीं लगेगा ! ”

“ बस कहो s s ! बस कहो s s ! ” सिद्दी खवळून ओरडला.

“ हुजूरके दरबारके खास मुजुमदार—आवजी प्रभू चित्रे ! ”

“ हाँ s s s ” सिद्दीने आश्चर्याने डोळे विस्फारले. “ सच है हुजूर ! मुजुमदार आवजी प्रभू चित्रे ! ”

सिद्दीचे मस्तक संतापाने गरगरू लागले. आता निखारा पुरा फुलला. सिद्दीने एकदम हुकूम सोडला, “ इसी वक्त उसे जंजीरोंसे जकडकर हाजिर करो ! अभीके अभी ! अभीके अभी ! तामील हो s s ! ! हरामखोर ! दगाबाज ! ”

विचार नाही ! चौकशी नाही ! न्याय नाही !

जंजिऱ्याच्या किल्ल्यातून पंधरा—वीस हबशी बाहेर पडले. मचव्यात बसून ऐलतीरास गावात निघाले. रस्त्यात जो तो भीतीने टकमका पाहत होता. साखळदंड हातांत घेऊन हबशी शिपाई आवजी प्रभू चित्र्यांच्या घराकडे झर्झर पावले टाकीत चालले.

—आवजी हरी चित्रे प्रभू. अगदी साधाभोळा, सज्जन जीव हा. कधी कुणाच्या वाईटाची आवजींनी मनात वा स्वप्नातही इच्छा केली नाही. कर्तबगारी मात्र दांडगी. बुद्धीची हुशारी अन् लेखणीची तरतरी अगदी ताजी तल्लख. आवजींना सिद्दीने मुजुमदारी बहाल केली होती. मोठ्या इमानदारीने आजपर्यंत त्यांनी आपला दरख अगदी चोख सांभाळला होता, पण ही मुजुमदारी म्हणजे सुळावरची पोळी होती.

आवजींना पत्नी लाभली होती समवयस्क तरुण, फार गोड स्वभावाची, शांत, हसतमुख अन् हुशार. तिचे नाव होते गुलवाई ऊर्फ रखमावाई आणि आवजी प्रभूची अंगण—ओसरीही काही सुनी सुनी नव्हती. एका पाठोपाठची तीन बाळे रखमावाईच्या पदराशी खेळत आणि अंगणातल्या तुळशीभोवती नाचत—बागडत मोठी होत होती. मोठ्या मुलाचे नाव होते बाळाजी. बाळाचे वय होते फार तर सहा वर्षांचे. त्याच्या पाठचा श्यामजी. चिमणी बाळे मोठी गोड होती गुलबक्षीसारखी. आवजींचा हा असा आनंदमळा होता.

आवजींना थोडीसुद्धा कल्पना नव्हती—! रखमाबाई घरकामांत गुंतलेली होती. बाळे अंगणात खेळत होती. आवजी ओसरीवर होते. एवढ्यात धडाडकन् दरवाजा वाजला. आवजींची मान अन् नजर दरवाज्याकडे वळली ! हातांत साखळदंड घेतलेला एका धिप्पाड हबशी आत शिरला. मागोमाग आणखी बरेचजण.

“ मुजुमदार—! ” क्रुद्ध नजर रोखून तो ओरडला. आवजी दचकलेच ! ते ओसरीवरून अंगणात येत येत म्हणाले, “ काय झालं बाबांनो ? ”

बाळे बावचळली ! त्या हबशांच्या काळ्या सावल्या त्यांच्या-वर पसरल्या.

“ तुमने हुजूरके साथ बेइमानी की है. हुजूरको इस बातका यकीन हो चुका है. और इसीलिये तुम्हें गिरफ्तार कर लानेका हमें हुक्म मिला है ! ”

आणि लगेच झप्झप् पुढे येऊन त्यांनी आवजींना पकडले. खळखळणाऱ्या सांखळदंडांनी त्यांना भराभरा जखडले.

“ अरे—मी—मी ? बेइमानी ? ”

आवजींची मुद्रा केविलवाणी झाली.

बाळे रडू लागली. आईला हाका मारू लागली.

हबशांनी लगेच खेचून आवजींना नेण्यास सुरुवात केली. आवजींचा जीव मागे ओढ घेत होता. ते ओरडत होते, “ अग ए, ए S S S ! बाळा S—! चिमणा S ” अखेरची आर्त हाक आवजींनी मारली.

आत-घरात, परसात गुंतलेली रखमाबाई घाबऱ्या घाबऱ्या बाहेर आली. दरवाज्याबाहेर फरफर ओढीत नेत असलेल्या आवजींची एकच निमिष धडपडती आकृती तिला दिसली !

“ आई S S S ! देवा S S S धाव रे धाव ! ” हंबरडा फोडीत रखमाबाई दरवाज्याकडे धावली.

मुले मोठ्यांदा रडत होती. रखमाबाईवर कुन्हाडच कोसळली !

रखमाबाई दरवाज्यात येते न येते तोच आणखी तीस-चाळीस सिद्दीचे हशम दरवाज्यातून आत शिरले. रखमाबाईने किकाळी फोडली ! तिचे ओठ भीतीने थरथरू लागले. तिचे वक्षस्थळ घडघडत होते.

कोवळी केळ वादळात सापडली. ती भयंकर घाबरली होती. असहाय्य होऊन एक एक पाऊल मागे मागे सरकत होती.

“ आई s ! ” पोरे घाबरून ओरडत-रडत एकदम तिच्या पायाला घट्ट बिलगली ! रखमाबाईने हंबरडा फोडून ते तीन चिमणे जीव एकदम कवटाळले, “ देवा s ! काय केला आम्ही गुन्हा s ? ”

ते हशम तिच्यापुढे आले. त्यांनी तिच्या गराडले. “ मुजुमदारने हुजूरसे दगाबाजी की, इसीलिये उन्हें हुजूरके मुताबिक गिरफ्तार करके ले जाया गया है ! बस्स् हम भी सिर्फ हुक्मपर अमल करना जाते हैं ! ” त्या हशमांचा म्होरक्या म्हणाला.

“ नाही हो नाही ! ते असं कधी कधी करणार नाहीत ! पाया पडते मी तुमच्या ! ” रखमाबाईच्या काळजांत गिरमीट घुसले होते जणू. शब्दांच्या रूपाने त्या काळजाचा कीस उडत होता. तिच्या गालां-वरून अश्रू घळघळत होते. हात-पाय लटलटत कापत होते.

“— और तुमकोभी बालबच्चोंके साथ कैद करके लानेका हुक्म हुजूरकी जानिबसे हमें मिल चुका है ! ”

“ आई s s s ग s ! काय करू मी आता ! ” आपल्या बाळांना कवळून ती ढसाढसा रडू लागली.

“ — और तुम्हारा घरबार व सारी धन-दौलत, माल असबाब सब कुछ सरकारी खजानेमें जमा करनेका भी हुक्म मिला है ! ” आणि लगेच त्याने आपल्या बरोबरच्या हशमांस घराकडे बोट करून फर्माविले, “ जाओ घरमें ! और हर एक चीज लूट करके आवो ! ”

भराभर ते हशम घरात घुसले. घरातील सर्व सामानसुमान धन-दौलत, कपडेलत्ते भराभरा बाहेर काढण्यास त्यांनी सुरुवात केली. रखमाबाईच्या संसारास सुरंग लावला. देव-देवघरही अंगणात भिरकावले गेले. रखमाबाईने आणि त्या अजाण मुलांनी आकांत मांडला. ते हशम सापडेल ते सामान धडाधड अंगणात आणून टाकीत होते.

खळ्ळळ्ळ ! खण्ण्ण्ण—गड गड गड !

आरसा फुटला ! कुंकवाचा करंडा सांडला ! आणि गडगडत पालथा होऊन पडला !

रखमाबाईने किकाळी फोडली ! “ माझं कुंकू s ! ”

—आवजींना बांधून, जखडून जंजिन्यात आणण्यात आले. सिद्दीच्या महालात सिद्दी पलंगावर वेदनांनी तळमळत अन् संतापाने जळफळत पडला होता. साखळदंडाचा, पावलांचा अन् बोलण्याचा आवाज मोठा मोठा होत होत गेला. हबशांनी आवजींना आत आणले. आवजींनी एकदम भुईवर गुडघे टेकले. डोके टेकले आणि कळवळून रुद्ध आवाजांत ते म्हणाले,

“ हुजू SSSR ! मी काय गुन्हा केला ? स्वप्नातसुद्धा कधी दगाबाजी— ! ”

“ बस्स ! खामोश ! जियादा बक् बक् न करो ! हरामखोर ! दगाबाज ! अभीके अभी इसे थैलेमें बंद करके समंदरमें डुबो दो ! लाओ थैला ! रस्सिया लाओ ! जल्दी करो ! ” सिद्दी ओरडला.

“ हुजू SSSR दया करा S ! माझा गुन्हा तरी काय— ? ”

“ हरामखोर ! कुसूर पूछता है ! जादूगर ! जहन्नममें जा, वही तुझे तेरा गुनाह मालूम हो जायगा ! ”

“ हुजू SSSR ! माझी बायको—मु— ” एकदम एका हशमाने आवजींच्या तोंडात जंबरदस्तीने फडक्याचा बोळा कोंबला ! आवजींच्या डोळ्यांत विश्वांतले सारे कारुण्य अन् दुःख कोंदले गेले. अतिशय करुणेने ते सगळीकड मदतीकरिता भिरभिर पाहत होते. हात-पाय जखडलेले, अन् तोंडात बोळा ! आता ते मुके अन् जखडलेले दुःख कसे वर्णावे ?

एका हशमानें दोऱ्या अन् पोते आणले.

“ डाल दो, डाल दो उसे थैलेमें ! ” सिद्दीने फर्माविले.

सारे भाव आवजींच्या मुद्रेवर उमटले होते. कळवळून ते मान हलवीत अन् डोळ्यांनी विनवून सांगण्याची धडपड करीत होते की, “ नाही हो नाही ! मी कसलाही गुन्हा केलेला नाही ! नका विनाकारण जीव घेऊ ! माझी बायकामुले उघडी पडतील—मला वाचवा S ! मला वाचवा SSS ! वाचवा S ! ”

पण कोण वाचवणार ? सिद्दी क्रुद्ध नजरेने पाहत होता.

पोत्याचे तोंड उघडे झाले ! मृत्यूचा जबडा तो ! हशमांनी आवजींना पोत्यात कोंबायला सुरुवात केली. तोंडाने एक सुस्काराही उमटणे शक्य नव्हते आवजींच्या. हातपाय धडपडीकरता हळवताही येत नव्हते ! उपयोग नव्हता ! जीव वचावण्याकरता अखेरची नजरेची धडपड—अगदी केविलवाणी धडपड आवजी करीत होते ! व्यर्थ ! अन्यायाच्या बळींना असेच मरायचे असते ! गुलामी ! गुलामी !

एका हशमाने आवजीचे डोंके आत पोत्यात दाबण्याकरता वरून दाबले. एवढ्यात—

“ बाबा s! बाबा s! बाबा s! ”

“ देवा s s s! आई s आई s—! ”

त्या तीन बाळांसह रखमाबाईला हशमांनी तेथे आणले. ते भयानक दृश्य पाहताच त्या बाळांनी अन् तिने आर्त आरोळी फोडली.

“ बाबा s s बा s s बा s s ! ”

आवजींच्या दाबल्या जाणाऱ्या मस्तकाने उसळी मारली ! त्यांच्या डोळ्यांनीच तळमळून शेवटची ओ दिली ! उत्तरही जणू दिले की, “ बाळांनो !—तुमचा वाली परमेश्वर—”

रखमाबाईची स्थिती तर कोणत्या शब्दांत सांगावी ? तिच्या-देखत तिच्या नवऱ्याची पोत्यात—! ती आक्रोश करीत, टाहो फोडून तिकडे धावू लागताच तिला व पोराना हशमांनी खेचले अन् त्यांच्या तोंडावर हाताने घट्ट दाबून धरले ! त्यांच्या उगाच केकाटण्याची सिद्दी-साहेबांच्या तबियतीस तखलीफ होऊ देणे योग्य नव्हते !

कोंडमारा ! कोंडमारा ! कोंडमारा ! कोंडमारा !

पोते बंद झाले. करकचून दोरी आवळून गाठ मारण्यात आली. रखमाबाई धडपड धडपड करीत होती.

“ ले जाओ और फेंक दो समंदरमें. अब तो सबको समझ जायगा के हमसे दगाबाजी करके हमारा नाश करनेकी कोशिश करनेवालोंको क्या सजा मिलती है ! ” सिद्दी म्हणाला.

हशमांनी लगेच आवजींची गठडी उचलली. रखमा कमालीची धडपड करीत होती, पण आडदांड हशमांपुढे तिची ताकद किती ?

“ और इसकी औरत और बालबच्चोंकोभी ले जाओ ! गुलामोंके ब्योपारीको फौरन बुला लाओ ! इस औरत और उसकी हरामखोर औलादको गलाम बनाकर बेचनेका हम हुक्म दे देंगे ! ”

तावडतोब हशमांनी त्या पोराना अन् तिला महालातून फरफरा ओढीत नेले. गुलामांचा व्यापार करणाऱ्या एका व्यापाऱ्यास बोलावण्यात आले.

—जंजिन्याबाहेर समुद्र नाचत होता. घुसळत-फेसाळत त्याच्या लाटा खडकावर आपटत होत्या. नारळीची झावळी झळझळत होती.

भि रं रं रं ! जंजिन्याच्या बुरुजावर चार हशमांनी पोते समुद्रात भिरकावून दिले ! फिदी फिदी हास्याच्या लकेरी बुरुजावर उठल्या.

“ जाव ! जाव जहन्नममें ! ”—ही सदिच्छा !

एक क्षणही लागला नाही ! पोते समुद्रात बुडाले !! मुक्याने मृत्यू ! एक एक बुडबुडा वर येत होता ! जणू ती एक एक मुक्याने मारलेली आवजींची हाक होती, “ बाळा s ! चिमण्या s ! श्यामा s ! रुक्मिणी s ! रुक्मिणी s बाळांना सांभाळ आ-प-ल्या ! ”

एकसुद्धा बुडबुडा पुन्हा उठला नाही ! एक रत्न रसातळाला गेले !

रखमाबाईचे डोळे रडून रडून सुजले. त्या मुलांना तर ही काय सगळी तन्हा चालली आहे हे काहीच समजत नव्हते. त्यांच्याबरोबर आपल्यालाही का नाही बुडविले ? एकदम सुटलो असतो, असे तिला वाटू लागले, पण कसे जगायचे अन् कसे मरायचे हे ठरविण्याचा अधिकार गुलामांना नसतो !— आता ती आपल्या तिन्ही मुलांसकट गुलाम होती ! त्या मुलांसह तिला दूर दूर नेऊन विकून टाकण्याचा सिद्दीचा हुकूम होणार होता ! आपले पुढे काय होणार आहे हे तिला समजेना. खूप खोल खोल गर्तेत, अंधारात, दुर्गंधीत कोंडमान्यात आपण जाऊन पडणार आहोत ! तिथे आपले कुण्णी नाही ! आपली मुलेही वाटेल त्याला वेगवेगळी विकली जाणार ! ताटातूट ! कुणाच्या घरी आपण जाऊन पडणार ? आपली अन्नू ? आपली बाळे ?

तिच्या काळजाचा एकदम टक्का उडे अन् ती तळमळून रडे.

गुलामांचा व्यापारी मोठा खूष होऊन जंजिन्यात आला. विकण्या-करिता गुलाम मिळणार होते त्याला. अन् त्यात एक सुंदर तरुण स्त्री ! वा ! खूप किंमत येणार ! बेगकीमत मालीयत !

व्यापारी सिद्दीपुढे गेला. कुर्निसात करून तो नमून उभा राहिला.

“ तुम उस औरत और उसके बच्चोंको गलाम बनाकर मुस्कत ले जाओ और नहीं बेच डालो ! मुस्कतमेंही बेचवा जादिये ! ” सिद्दीने हुकूम सोडला.

जंजिन्याची सरहद्द

माल दस्तखत

20/10

दिनांक 20/10/16

का. ११/१६

“ हुजूरके हुकमके मुताबिक हर बातपर अमल किया जायगा ! मैं उन्हें मस्कत ले जाकरही बेच डालूंगा ! ”

व्यापारी अत्यंत अदबीने म्हणाला.

“ आजही जहाजका लंगर उठा दो ! ”

मस्कत ! इतक्या लांब ? केवळ चार गुलाम विकण्याकरिता मस्कतला त्याला जाणे भाग पडणार होते. सरकारी हुकूम !

“ हुजूरका हुकम सर आंखोंपर ! ” कुनिसात करीत गुलामांचा व्यापारी म्हणाला.

व्यापाऱ्याच्या स्वाधीन रखमाबाईस व मुलांस देण्यात आले. ती रडत होती. मुलेही रडत होती. व्यापाऱ्याच्या मागोमाग ती चौघेही निघाली. श्यामला तिने कडेवर घेतले. बाळा अन् चिमणा तिचा पदर धरून चालले. अनवाणी, उन्हातून अन् भुकेली !

“ आई ! कुथं ज्यायचं ? बाबांच्याकले ? ”

आता त्या आईने काय उत्तर द्यावे ? ती बाळाला फक्त हृदयाशी घट्ट धरून हुंदके देत पावले टाकीत होती.

मुरूडच्या बंदरात जहाज उभे होते. दोघांनाही व्यापाऱ्याने तिकडे नेले. जहाज पाण्यावर हालत होते.

रखमाबाई मुलांना घेऊन जहाजावर चढली.

हुकूम त्या कर्दनकाळ सिद्दीचा होता. ‘ ताबडतोब-ताबडतोब ह्यांना मस्कतला नेऊन विका ! ’ व्यापाऱ्याला तातडीने निघण्याची तयारी करणे भागच होते. जहाजावर एका खोलीत त्या तिघांनाही त्याने आणून ठेवले. त्यांच्यावर सख्त पहारा ठेवला. निघण्याच्या तयारीस व्यापारी लागला. रखामाबाईला दिलेली खोली—खोली कसली ? खुराडेच ! कोंदट, कुवट अन् खुजट. फक्त झरोका होता.

शक्य तेवढा माल, इतर काही गुलाम, खाण्यापिण्याचे पदार्थ वगैरे गोष्टी घाईघाईने व्यापाऱ्याने जहाजावर चढविल्या. खलाश्यांचा तांडा, नोकरचाकर व थोडेसे प्रवासी जहाजावर चढले. व्यापारीही दाखल झाला. एवढे होईतो तिन्हीसांजा टळत आल्या. होत्या. रखमाबाईला ज्या खोलीत ठेवले होते, तिच्या झरोक्यातून सूर्याची मावळती प्रभा लप्त होत गेली होती.

अंधार पडत चालला. वारा सुटला होता. शिडे उभारण्याचा हुकूम व्यापाऱ्याने दिला. सर् सर् सर् दोऱ्या खेचल्या जाऊ लागल्या. शिडे उलगडून फुगू लागली. जहाज डोलू लागले. जहाजावर दिवे लागले. किनाऱ्यांवरच्या घराघरांत दिवे दिसू लागले.

व्यापाऱ्याने हुकूम दिला, " लंगर उठा दो ! "

सुकाणू फिरले. अगदी संध वळसा घेत जहाज पश्चिमेकडे वळले. खोलीच्या झरोक्यातून दिसत होते रखमाबाईला. जमीन दूर दूर चालली. आपले घर—आपली माणसे—आपली भाषा—आपला देव—आपला धर्म—आपला देश—तुटत चालला ! झपाट्याने, वेगाने, भरघाव ! आता पुन्हा कधी कधी दिसणार नाही ! रखमाबाई ढसढसा रडू लागली.

तीनही मुले रडून रडून एका रकटघावर अखेर झोपी गली होती. रखमाबाईला वाटले डोके आपटून जीव द्यावा, पण ती बाळे—? त्या बाळांचे काय ? तीही ताटातूट होणारच होती—पण उघड्या डोळ्यांनी बाळांना सोडवत नव्हते.

जहाज झपाट्याने किनाऱ्यापासून दूर चालले होते. बाहेरच्या पाण्याचा आवाज ऐकू येत होता. वारा थोडा जोराने वाहत होता. आकाशातल्या चांदण्या चमचमत होत्या.

रखमाबाईचे मस्तक सुन्न झाले. बाहेरचा वारा झरोक्यातून फुंकर घालीत होता. फुर्रंरं फुर्रंरं ! जहाज हळूहळू जास्तच झोके घेत होते. रखमाबाईच्या हृदयात वणवा पेटला होता. ती शून्य नजरेने झरोक्याकडे पाहत होती. किनारा दिसेनासा झाला होता.

किनाऱ्यापासून सुमारे एक कोसभर जहाज आले होते. प्रत्येक निमिषाबरोबर आपण कुठेतरी खोल खोल जात आहोत असे रखमाबाईला वाटत होते. वारा सारखा वाढत होता. समुद्राच्या लाटा थडाथड जहाजावर आपटत होत्या.

वारा जास्त जास्तच फोफावू लागला. जहाज प्रचंड झोके खाऊ लागले. लाटांचे तांडव-तुफान वाढले. गर्जना करीत करीत त्या जहाजावर आपटू लागल्या. डोळे विस्फारून रखमाबाई बाहेर पाहत होती. ह्याच सागराने आवर्जना पोटात घेतले होते.

शिडे तटतटून फुगली होती. जहाजावर ठिकठिकाणी टांगलेले टांगते कंदील हेलकावे खाऊ लागले.

समुद्र जास्तजास्तच खवळू लागला. जहाज हेलंकावे खाऊ लागले. सुकाणूवाल्याची छाती धडधडू लागली. वारा इतका भयंकर फोफावला की, जहाज कलू लागले. व्यापाऱ्याच्या डोक्यातही वादळ उठले.

“ तुफान ! तुफान ! आगे बढना मुष्किल है ! ” जहाजाचा मुख्य तांडेल ओरडून म्हणाला.

गुलामांचा व्यापारी चिंताक्रांत होऊन गेला होता. तो तांडेलापाशी आला. त्याने विचारले, “ फिर अब क्या किया जाय ? ”

“ हमें वापस लौट जाना चाहिये ! अभी किनारा बहोत दूर नहीं है ! हम अभीसे अभी लौट जाना चाहिये ! ” तांडेल म्हणाला.

“ लेकिन हुजूरका हुक्म ? ”

“ हम कल रवाना हो जायेंगे ! और जंजिरा न जाते हुए राजापूरके बंदरपर जहाज ले जायेंगे ! ” तांडेल म्हणाला.

व्यापाऱ्याला ते पटले. दुसरा उपायच नव्हता. जंजिऱ्याला न जाता राजापूरास जाण्याचे ठरले. लगेच तांडेलाने खलाश्यांस हुकूम सोडले.

सुकाणू फिरले ! जहाज झपाट्याने पुन्हा किनाऱ्याकडे निघाले.

वर आकाश दिसत होते. खाली समुद्र नाचत होता. बम् ! रखमाबाईला दिशाही उमजत नव्हत्या. जहाज पुन्हा माघारी फिरले हे तिला समजलेही नाही. जहाज भरवेगाने किनाऱ्याकडे चालले होते. किनारा फारसा दूर नव्हता, फक्त तीन-सव्वातीन कोस. जहाज राजापूरच्या रोखाने धावत होते.

तिळातिळाने अन् पळापळाने घटका गेल्या अन् लांब क्षितिजावर दिवे दिसू लागले. रखमाबाईच्या काळजात धस्स झाले ! आले मस्कत ? हा किनारा मस्कतचा ? तिच्या काळजात धडधडू लागले.

जहाज जवळ जवळ चालले. मध्यरात्रीची वेळ होती. जहाज खाडीत गिरले. दिवे स्पष्ट, मोठे दिसू लागले. अंधुक अंधुक घरे दिसू लागली. अगदी संथ वेगाने जहाज बंदराला लागले. खलाश्यांनी नांगर टाकला.

रखमाबाई पोराना बिलगून मुसमुसत पडली. आपल्या चिमण्या राजांना कुशीत घेण्याची ही अखेरची रात्र ! उद्या—? ताटातूट ! कायमची ताटातूट !

उजाडले ! संध पाण्यावर प्रकाश पसरला.

रखमाबाई झरोक्याशी गेली. दचकलीच ! झरोक्यातून किनाऱ्या-वरची घरे, बायका, पुरुष—सारे काही दिसत होते आणि ते तर सारे ओळखीचे ! हे तर कोकण ! तिला उमगेचना हा काय प्रकार आहे तो. आपण परत कोकण-किनाऱ्यावर कसे आलो ! ती झरोक्यातून माना वळवून वळवून पाहत होती.

“ यह राजापुर है ! ”

रखमाबाईच्या कानांवर मागच्या बाजूने एकदम शब्द आले. तिने दचकून मागे पाहिले. तो गुलामांचा व्यापारी खोलीच्या दारात उभा ! रखमाबाईची छाती धडधडू लागली.

“ कल समंदरमें गजबका तूफान उठा था ! जहाज आगे ले जाना नामुमकिन हो गया ! समंदर बहुतही खवला हुआ था ! इस लिये आखिरकर हमे लौटकर किनारेपर आना पडा. लेकिन जंजिरा न जाते हुए राजापुर चले आये. यह राजापुर है ! ”

त्याचे ते सौम्य अन् सरळ बोलणे ऐकून ती चकितच झाली. तिला थोडा धीर आला.

“ किती त्रास पडतोय तुम्हांला हा ! ” रखमाबाई धीर करून म्हणाली.

“ हां ! आज तूफान थम गया है ! और दो घंटे बाद लंगर उठा कर हमें मस्कतके रास्तेपर चल पडना है ! मस्कत बहुतही दूर है, कोसों दूर ! ”

“ किती वाईट वाटतं ! केवळ सरकारचा हुकूम म्हणून फक्त आम्हा चौघांकरता तुम्हांला इतक्या लांबवर नेऊन आम्हांला विकावं लागणार ! किती त्रास तुम्हांला ! ” रखमाबाई त्या गुलामांच्या व्यापाऱ्याला सहानुभूती दाखवीत होती ! !

“ मजबूरी है ! सरकारका हुकम जो “रा ! ”

“ मग तुम्ही असं कराल का ?—

“ कैसे ? ”

“ इयं राजापुरातच आम्हाला विकायचं ! ” हे बोलताना रखमाबाईच्या मुद्रेवर व्याकुळ कारुण्याचे तरंग उठत होते. त्यात विनवणी होती. आर्तता होती.

“ क्या ? राजपूरमें ? नहीं नहीं नहीं ! नामुमकिन, कतई नामुमकिन ! ” हात आणि मान नकारार्थी हलवीत व्यापारी म्हणाला.

तिच्या मुद्रेवर लगेच कारुण्याच्या लाटा उठल्या. ती पुन्हा म्हणाली, “ कुठंतरी विकायचंच ना ? निदान ओळखीच्या मुलखात— ! ”

“ ना ना ! तुम्हें यही बेचा गया, यह अगर हुजूरकों मालूग हो जाय तो—तो—तुम्हें मालूमही है इसका क्या नतीजा होगा ! ”

रखमाबाईचे डोळे पाणावले, पण लगेच तो व्यापारी म्हणाला, “—तुम आला खानदानकी हो ! मैं मुजुमदारको अच्छी तरह जानता हूँ ! तुमपर हुजूर खफा हो गये है, यह देखकर मुजे सस्त— ! लेकिन क्या करू ! हुक्मकी तामील करना जरूरी है ! ”

“ तुम्हाला मुलगी आहे का हो ? ” रखमाबाईने कित्ती तळमळीने अन् अगदी कित्ती सहज आणि चटकन् विचारले.

त्या व्यापाऱ्याने एकदम तिच्याकडे पाहिले ! त्याला काय वाटले कोण जाणे ! तो क्षणभर पाहतच राहिला ! तिच्या डोळ्यांत कारुण्य तरंगत होते. तो तिला एकदम म्हणाला, “ हां ! लेकिन—लेकिन— एक एक बात करोगी ? ”

“ कोणती ? ” तिने उत्सुकतेने विचारले. आशेची ऊर्मी लहरत आली.

“ तुम अपने नाम, पते बदल डालो ! मैं तुम्हें यहाँके दलालके हवाले कर दूंगा ! वह तुम्हे यही बेच डालेगा ! लेकिन याद रहे के तुम्हारा नाम पता किसीको मालूम न होने पाये ! मैं इतनी जुरअत कर सकता हूँ ! इससे जियादा मैं कुछ नहीं कर सकता ! राजापुरके बाजारमें भी नहीं आ सकता ! तुम्हें यहाँके खास मुकामी हलालके हाथही बेचना पडेगा ! ” व्यापारी अगदी हलक्या आवाजांत म्हणाला.

“ अगदी जरूर ! मी एवढी काळजी अगदी दक्षतेनं घेईन ! कुणाला आमची नावं कळू देणार नाही ! जन्मभर जपेन ! ”

“ अच्छा ! ”—व्यापारी निघून गेला.

एक तासाभराने व्यापाऱ्याने ति ग अन् तिच्या तीन मुलांना दलालास बोलावून सौदा करून त्याच्या ताब्यात दिले. तिच्या मुद्रेवर खूपशी कृतज्ञता, त्यातच काळजी, आशा, दुःख, पुन्हा निराशा उमटली. रखमाबाईच्या डोक्यात हजार तऱ्हेचे विचार उलटसुलट गतीने फिरत होते. निदान राजापुऱत विकले जात आहोत ! पण कोण विकत घेतोय कोणास ठाऊक ! जर एखाद्या राजापूरच्या कायम रहिवाश्याने आपल्याला विकत घेतलं तर—? अन् तो जर सज्जन, दयाळू अन् उदार मनाचा असेल, तर—तर मग पुढे आपण—? रखमाबाईच्या मुखावर त्या दुःखद स्थितीतही आशेचे सतेज स्मित क्षणभर झळकून गेले.

—पण ? जर एखाद्या अरबाने किंवा पठाणाने विकत घेतले तर—? तर मग —कल्पना-र नको ती ! माती माती आयुष्याची, अन्नूची ! —परमेश्वरा—!

तो दलाल म्हणजे निर्ढाविलेला शुद्ध खाटीक होता. त्याच्या त्या राकट मुद्रेवर मानवी भावनाना एक क्षणभरही मुक्काम करायला जागा नव्हती. त्याची तशी परवानगीही नव्हती. माणसे विकणारा !

बाळाजी अन् चिमणाजी तिच्यामागून अन् ती श्यामला घेऊन दलालामागून चालली होती. काय हे धिडवडे ! मुले तिला विचारत होती, “ आई कुठं जायचं आपल्याला ? घरी ? ”

“ होय हं ? आता रडायचं नाही. बोलायचं नाही हं ! ”—अन् तिचाच गळा भरून येत होता.

राजापूर ! केवढी मोठी बाजारपेठ. आदिलशाही सल्तनतीतील एक वैभवशालं शहर होते ते. वस्ती दाट. मोठमोठ्या इमारती. मोठमोठे बाजार. अरबस्तान, इराण, अफगाणिस्तान, मस्कत, दमास्कस, तुर्कस्तान, दिल्ली, खंवायत वगैरे खूप लांबलांबचे व्यापारी अनंत तऱ्हेच्या मालमत्तेची देवाण-घेवाण ह्या शहरात करीत असत. हिऱ्यामोत्यांची, कापडाचोपडाची, चांदीसोन्याची, गालिचेरुजाम्यांची, हत्यारांची, मसाल्याच्या पदार्थांची मोठमोठी दुकाने अन् वखारी राजापुऱात होत्या. रोज जहाजांची ये-जा चाले. शेकडो मजूर आरडाओरडा करीत माल वाहतूक करीत. एखादी वस्तू इथे मिळायची नाही, असे कधी होतच नसे. इथे

बाजारात सर्व काही मिळे. गोमांससुद्धा ! माणसंसुद्धा ! पण माणुसकी मात्र दुर्मिळ होती.

इथे विजापूरच्या सुभेदाराचे ठाण होते. दगडी बांधणीचा भुईकोट वाडा होता. त्यात सुभेदार राहत असे. स्वार, सांडणी, प्यादे, तोफा त्याच्या हाताशी होत्या.

आशिया खंडातीलच फक्त व्यापारी राजापूरात होते असे नाही, पश्चिमेकडचे गोरे टोपीवाले व्यापारीही राजापूरात वखार थाटून बसले होते. इंग्रज ! इंग्रजांची मोठीथोरली वखार राजापूरात होती. ते व्यापार करीत अन् सवडीत सवड काढून राजकीय उचापतीही करीत ! बोलायला गोड अन् काळजात खोड ! महा डांबरट !

जंजिन्यापासून साठ-बासष्ट कोस दूर असलेल्या राजापूरात दलाला-मागोमाग रखमाबाई तीन मुलासह दाखल झाली. दलालाचे सारखे तिच्यावर लक्ष होते.

दलाल एका खूप गजबजलेल्या इमारतीत शिरला. मागोमाग रखमाबाई. त्या इमारतीत मोठमोठ्या खोल्या होत्या. गजाच्या जाळ्या आणि भक्कम दरवाजे होते. माणसांचा गलबला ऐकू येत होता. निर-निराळे बायका-पुरुष कोंडलेले होते ! गुलाम होते ते ! अन् ही वखार होती ! माणसांची वखार ! काय त्यांच्या अब्रूचा बाजार हा ! माणुस-कीची इश्रत कोंडून पडली होती. गुलामांचा देश ! कसली त्याला अब्रू अन् कसली त्याला इश्रत !

रखमाबाईच्या अंगावर शहारे आले. अन ती बाळे ? अजाण, अगदी अजाण ! काही समजत नव्हते.

बाहेरच्या चौकात दवंडी वाजली ! गुलामांचा बाजार सुरू झाला ! एक वार—दोन वार—तीन वार !

“ चलो ! ” दलाल रखमाबाईस म्हणाला.

रखमाबाईस भडभडून आले. तिने आपल्या बाळांना घट्ट कवटाळले. मुलेही कावरीबावरी झाली, “ आई—! ”

“ चलो ss ! ” दलालाची दरडावणी उठली.

रखमाबाई मुलाना घेऊन निघाली. डोक्यावरून पदर पुढ सरक-विला. मुलेही तिचा पदर धरून चालू लागली.

“ माझं ऐकता का ? ” तिने कळवळून म्हटले.

“ क्या ? ” त्याने वळून डोळे वटारीत विचारले.

“ मला अन् माझ्या मुलांना एकाच ठिकाणी राहू घाल का ? एकालाच विका आम्हांला ! उपकार होतील—! ”

“ हां ! देखूंगा ! लेकिन अगर खरीदनेवालोंने बच्चोंको लेनेसे इन्कार कर दिया तो मुझे बच्चोंको अलहिदा ब्रेचना पडेगा ! ”

दलालाबरोबर रखमाबाई बाजारात आली. एक उंच चबुतरा होता. शेकडो लोक समोर जमले होते. पलीकडे रस्ता होता. रस्त्यावरून निर्विकारपणे रहदारी चालू होती. राजापूरच्या जनतेची नजर निर्ढाविली होती. त्यांना त्याचे काहीही वाटत नव्हते. अशा कित्येक कुलीन कुमारिका, विधवा अन् सुवासिनी त्यांच्यादेखत त्या चबुतऱ्यावर आजपर्यंत खेचल्या गेल्या होत्या. त्यांना त्याचे काहीच सुखदुःख होत नव्हते.

हे असे का आणि कुठवर चालणार, ह्याचा विचारही कोणाच्या डोक्यात शिरत नव्हता. सारेच गुलाम ! गुलामांना मन नसते, बुद्धीही नसते !

“ चलो ! ” दलालाने चबुतऱ्यावर चढण्याची रखमाबाईस खूण केली.

तिचे काळीज फाटत होते. हात-पाय थरथरत होते. छातीत धाड् धाड् घाव पडत होते. देवा ऽ ! काय मांडलंय्स हे ? रामराया ! शिव-शंकरा ! तुळजे अंबे ! म्हाळसाकांता ! गजानना ! श्रीकृष्णा ! कुठं आहांत रे तुम्ही सारे ? तिचे हृदय धारदार पात्याच्या रवीने घुसळून निघत होते. मुलांसह ती चबुतऱ्यावर चढली. मुले वेड्यासारखी टकमका पाहत होती. ती तिला बिलगून उभी राहिली. त्यांना हे काही समजतच नव्हते. हे कालपासून काय चाललंय तरी काय ? आई अशी सारखी रडते का ? हे कोण लोक ? आणि आपण असे इथे कशाला आलो ?

रखमाबाई आपल्या तिन्ही बाळांना दोन हातांनी सारखी कुरवाळीत होती. तिने मान खाली घातली होती. मुले आलटूनपालटून तिच्याकडे, लोकांकडे, दलालाकडे, अन् एकमेकांकडे पाहत होती. लोकाची गजबज चालू होती.

“ बोलो ९ ! चालीस रुपिये ९ ! चालीस रुपिये ९ ! ” जमलेल्या समुदायापुढं दोन्ही हात फिरवीत दलाल मोठमोठ्याने लिलावाच्या किंमती पुकारू लागला.

“ चालीस रुपिये ९ ! एक वार ! बोलो ९ ! बोलो ९ ”

“ पन्नास रुपये ९ ९ ! ” जमावातून एक आवाज. किंमत चढली ! रखमाबाईच्या हृदयात धडधड वाढत होती. तिचे भवितव्य क्षणा-क्षणाला हेलकावे खात होते. कोणाच्या घरी जाऊन पडणार आपण ? तिची मुद्रा कमालीची केविलवाणी झाली होती. नवी किंमत पुकारली गेली की, ती मोठ्या कष्टाने वर मान करून त्याच्याकडे बघण्याचा प्रयत्न करी.

“ पन्नास रुपिये ९ ९ एक वार ! एक वार ! ”

“ पंचावन्न रुपिये ९ ९ ” किंमत चढली.

“ पचपन रुपिये ९ ९ ! बोलो-बोलो ! ”

-आणि वर किंमत चढेना !

“ पचपन रुपये ! एक वा ९ र ! दो वा ९ ९ र ! ”

“ साठ रुपये ९ ९ ” पुढे असलेल्या जमावातून एका हबशाने किंमत चढविली. आणि तो गर्दीतून पुढे पुढे सरकू लागला.

दलालाच्या चेहऱ्यावर ह्या वरचढ किंमतीमुळे खुशी चढली.

रखमाबाईने किंचित् मान वर करून पाहिले. हबशी ! झटकन् तिने मान खाली घातली. बोटांनी ती मुलांच्या पाठीवर कुरवाळू लागली. तिच्या काळजाचे पाणी पाणी झाले. आता दुसरा कोण किंमत चढवून विकत घेणार ? मुलांना तिने घट्ट धरले. मोठ्या कष्टाने हुंदका आवरीत होती ती.

“ साठ रुपिये ९ ९ ! बोलो ९ बोलो ९ ! ”

तिच्या हृदयातील धडधड वाढू लागली. गर्दीतून वाट काढीत येणारा तो काळाकुट्ट हबशी पुढे आला. ‘ तीन वार ’ नक्कीच होणार ही त्याला खात्री होती. साठ रुपयांपेक्षा कोण जास्त बोलतो ! मराठ्यांच्या लेकीसुनांची किंमत- “ साठ रुपिये ! ”

आता जन्मभर त्या हबश्याच्या घरात ! तिने डोळ्याला पदर लावला.

“ साठ ९ ९ रुपिये ! दो ९ वा ९ ९ र ! दो ९ वा ९ ९ र ! ”

अजून दलालाचा लोभ आशा धरून होता, पण कोणीच साठाचे एकसष्ट करीना. हबशाचे लालबुंद डोळे आत्तापासून तिच्यावर मालकी हक्क गाजवू लागले होते. तिच्या हृदयात तुफान वादळ उठले होते. डोके जड झाले होते. भोवळ यायची पाळी आली होती.

आता साठापेक्षा वरचढ किंमत येत नाही, याची खात्री पटून दलालाने अखेरचा आशाळभूत सवाल फेकला—“ साठ रुपिये ९ ! दो ९ वा ९ ९ र ! ”

“ शंभर रुपये ९ ९ ! ” एकदम आरोळी उठली.

गर्दीच्या अगदी मागच्या बाजूने एकदम आरोळी उठली. सर्वांची नजर तिकडे गेली. सारा जमाव मागे माना वळवून पाहू लागला. दलाल निहायत खूष झाला. रखमाबाईने नव्या आशेने चटकन् मान वर केली ! आणि— ! तिने पदर कपाळावर जास्तच ओढून मान खाली घातली.

आता ह्यापेक्षा किंमत वर चढणे शक्यच नव्हते. दलालाने मोठ्या खुषीत अखेरचा पुकार केला, “ एक वा ९ ९ ९ र ! दो वा ९ ९ र ! ” तीन वा ९ ९ ९ र ! ”

किंमत पुकारणारा माणूस चबुतऱ्याकडे झपाट्याने येऊ लागला. गर्दी वाजूला होत होती. त्याच्याकडे सारेजणच पाहत होते. दलाल आनंदाने, हबशी तिरस्काराने आणि बाकीचे आश्चर्याने !

त्याने पैसे दिले. रखमाबाई आपल्या मुलांसह चबुतऱ्यावरून खाली उतरली. तो निघाला. त्याच्या मागेमाग ती मुलांसह निघाली. मुले मघापासून काहीतरी बोलण्याकरिता सारखी चुळवूळ करीत होती, पण ती त्यांना सारखी दाबीत होती, रस्त्याने कोणीही कोणाशी बोलत नव्हते.

रस्ते अन् चौक ओलांडीत ते सारे चालले होते. त्या गृहस्थाचे घर आले. घराच्या दरवाज्यातून तो आत अंगणात शिरला. मागेमाग रखमाबाई आत शिरली अन् त्याने वळून तिच्याकडे पाहिले —

“ दादा ९ ९ ! ” रखमाबाईने एकदम हंबरडा फोडून त्या गृहस्थाच्या गळ्याला मिठी मारली.

“ ताई ९ ९ ! काय झालं हे ? ” तोही ढसढसून रडू लागला.

आई रडते आणि मामाही रडतो हे पाहून मुलेही रडू लागली.

तो गृहस्थ तिचा सखा भाऊ होता. त्याचे नाव विसाजी शंकर तुंगारे. द्रौपदीच्या हाकेला श्रीकृष्णच घावला.

“ ताई ? आधी चल, कुंकू लाव ! तुझं कुंकू पुसलं गेलं आहे ! ”

“ दादां s ! ” तिच्या दुःखाचे धरण फुटले.

“ ताई s ! ”

“ सिद्दीनं यांना समुद्रात बुडवून मारलं रे ! आणि आम्हांला. . . ”
तिला बोलणेही अशक्य झाले.

“ का s य ? ” विसाजीचे हृदय विदारले. दुःखाने अन् संतापाने त्याचे मस्तक भणाणून गेलं.

जंजिऱ्याचा सिद्दी !

बाळाजी आवजी

विसाजीच्या पंखाखाली माय-लेकरे विसावली. आपल्या तीन बालकांसह रखमाबाईचा अज्ञातवास सुरू झाला. विसाजीने तिची अन् मुलांची अगदी फुलासारखी जपणूक चालविली.

बाळाजी, चिमणाजी आणि श्यामजी मामाच्या मांडीवर लहानाचे मोठे होऊ लागले. बाळाजी 'श्री ग णे शा' गिरवू लागला.

रखमाबाई आपल्या मुलांकडे पाहून सर्व दुःख गिळीत होती. ही मुले म्हणजे तिच्या काळजाचे तीन तुकडेच होते.

दिवस, आठवडे आणि महिने उलटत होते. मामाच्या मायेखाली मुलांचे लिहिणे-वाचणे सुरू झाले. श्याम मात्र अजून लहान होता.

वर्षांमागून वर्षे उलटत होती. बाळाजीचे हस्ताक्षर मोत्याचा आकार घरीत होते. हिशेब, पाठ-पाठांतर अगदी खडखडीत तयार झाले होते. मामाला, आईला अन् सर्वांनाच मोठे कौतुक वाटे.

आणखीही अशीच काही वर्षे लोटली. बाळाजीचे तारुण्य सळसळू लागले. तो सोळा वर्षांचा झाला आणि बाळाजीला वाटू लागले की, आपण आता काहीतरी करावे ! काहीतरी ? म्हणजे काय ? थोडेतरी मिळवते व्हायला नको का आता ? मामांनी किती भार सोसायचा ? आपली काही मदत नको का ? त्याच्या डोक्यात सारख तेच विचार सुरू झाले. त्याला वाटत होते, पण ते जमणे शक्य नव्हते.

तो लिहिण्याच्या व मोठमोठ्या गुंतागुंतीच्या हिशेबी कामांतही फार तरबेज झाला होता. अक्षर तर फारच अप्रतिम घटले होते. त्याला वाटले आपण आता कुठेतरी नोकरी करावी.

पण अजून अज्ञातवास कायम होता, परंतु बाळाजीच्याने स्वस्थ बसवेना. त्याने राजापूरच्या सुभेदाराकडे नोकरी धरण्याचे ठरविले, पण आई आणि मामा ' हो ' म्हणतील की नाही, याची शंकाच होती.

एक दिवस मोठ्या खुबीने बाळाजीने दोघांनाही पटवून दिले की, मी अगदी बिनबोभाट नोकरी करीन. कुठे पत्ता लागू देणार नाही. दोघेही मग ' हो ' म्हणाली.

आणि बाळाजीची लेखणी राजापूरच्या किल्ल्यात सुभेदाराच्या फडावर चुरचुरू लागली.

अज्ञातवासातली नोकरी आणि तीही परक्यांची.

मुलगा घराबाहेर पडला की, रखमाबाईला असे व्हायचे की, बाळ घरी कधी परत येईल. चिमणाजी अन् श्यामजीही हळूहळू शहाणे होत होते.

असेच दिवस उलटत होते आणि कोंकणपट्टीवर देशाकडून सह्याद्री ओलांडून ' उलटं दारं ' येत होतं ! ह्या वाऱ्याने कित्येक, उकडून हैराण झालेल्या जिवांना आनंद होत होता, तर कित्येकांच्या कानाला ते झोंबत होते ! लोकांत खळबळ अन् चुळबुळ उडत होती. देशावर पुण्याच्या बाजूला शहाजीराजे भोसल्यांचा शिवाजी शिवाजी म्हणून एक मुलगा आपल्या आईसह राहतो, त्याने बादशाहाच्या राज्याविरुद्ध मोठंच बंड मांडलंय. स्वराज्य करायचं म्हणतो ! मावळातील पोरेंसोरे जमवून मोठीच धूम मांडलीय त्याने ! अशा बातम्या येता येता काही वर्षे लोटली होती अन् आता बातमी येऊन थडकली होती की, शिवाजी-

राजाने अफझलखान नावाचा सरदार मारला. त्याच्या फौजा आता कोल्हापुराकडं दौडल्यात !

ह्या वेळी नुकताच बाळाजी सुभेदारांकडे कारकुनीवर चिकटला हाता. वय सुमारे सतरा-अठरा वर्षांचे होते त्याचे. तो रोज खाली मान घालून लिहीत होता, पण सुभेदारवाड्यात शिवाजीराजाच्या गडबडीने उडणारी तारांबळ पाहत होता, ऐकत होता. हा शिवाजी आहे तरी कसा ? देव, धर्म गोरगरीब, माय-बहिणी, गायी, तीर्थक्षेत्रे यांच्याच कल्याणाकरिता अन् अन्यायी व जुलमी सत्ता उलथून तेथे सुखशांतीचे स्वराज्य निर्माण करण्याकरिता हा तरुण केवढाली धाडसे करतोय ! खरो-खर देवमाणूसच असला पाहिजे. बाळाजीचे लक्ष शिवाजीराजाकडे गेले. पुढे बातम्या येत गेल्या आणि त्याचे चित्त शिवाजीराजाने पुरतच चोरले. त्याला वाटू लागले आपणही जावे शिवाजीराजाकडे, पण आईची दुःखी मूर्ती समोर उभी राहिली की, त्याला वाटे, नको ! आजच त्या पुण्य-कार्यात भाग घेण्याचे भाग्य आपल्याला नाही. आई काळजीने अन् दुःखाने प्राण सोडील.

एक दिवस बातमी आली की, शिवाजीराजे पन्हाळगडच्या वेढ्यातून पसार झाले.

आणि राजापूरच्या सुभेदाराची फारच घाबरगुंडी उडाली. राजापूराकडे आता आज ना उद्या शिवाजीची टाप वळणार ही त्याला भीती वाटू लागली. राजापूर हे विजापूरचा प्रख्यात सरदार रुस्तुमेजमान या सरदाराच्या जहागिरीचे शहर होते आणि ह्या रुस्तुमेजमानने पूर्वी शिवाजीवर स्वारी केली होतीच अन् शिवाय पन्हाळगडच्या वेढ्यात तो सिद्दी जीहर व फाजलखानाबरोबर शिवाजीवर चालून आला होता. आता तर शिवाजी सुटलाय !

शिवाय राजापूरच्या वखारवाल्या इंग्रज टोपीकरांनीही पन्हाळा वेढ्याच्या वेळी शिवाजीराजांशी दगावाजी केली होती ! ते इंग्रज शिवाजीराजांच्या नव्या नव्या बातम्या ऐकून तर इतके घाबरून गेले होते की, दोन हातांनी कान झाकून घेऊ, की डोळ, नाक, तोंड, डोके दाबून धरू, असे त्यांना झाले होते. आता काय करावे हेच त्यांना समजेना.

एक दिवस बाळाजी फडावर कामात गर्क होता. इतक्यात हशमाने वर्दी दिली, “ कलमदान लेकर आपको हुजूरने बुलाया है ! ”

बाळाजी कलमदान व कागद घेऊन लगेच सुभेदारांच्या सदरेस गेला. मुजरा करून त्याच्या डाव्या बाजूस उभा राहिला. सुभेदाराने हातानेच त्याला बसावयाची खूण केली व सांगतो तो मजकूर लिहिण्यास सांगितले. सुभेदार मजकूर सांगत होता. बाळाजी लिहून घेत होता. मोऱ्यांचे सरांमागून सर पांढऱ्याशुभ्र कागदावर ओघळत होते. मजकूर आर्जवाचा, गोडीगुलाबीचा होता अन् ते पत्र खुद्द शिवाजीमहाराजांसच लिहिले जात होते !

पत्र लिहून पुरे झाले, सुभेदाराने थैली राजगडाकडे रवाना केली.

बाळाजी एका निराळ्याच गुंगीत तेथून परतला. आपले-आपले स्वतःचे नाही, तरी आपल्या हस्ताक्षरातील पत्र त्या देवमाणसाकडे जाणार ! त्याला गोड संवेदना होत होत्या. आपण जर अशा राजाच्या पदरी पडलो तर ?

—थैली बंद करताना आपलेही एक विनंतीपत्र आपण घाडले असते तर ? - छे: छे: ! काय भलतेच धाडस ! मग काय अशी अज्ञात-वासातील भिकारडी-परक्याची खड्देंघाशीच करायची जन्मभर ?

—नाही ! नाही ! मग ?

बाळाजीचे डोके फिरले. बाळाजीला भूत लागले. शिवाजीमहाराज ! शिवाजीमहाराज !

—बाळाजी आपल्या जागेवर येऊन बसला. अगदी न कळत धुंद मनःस्थितीत त्याने एक कोरा कागद घेतला आणि लिहावयास सुरुवात केली. महाराजास पत्र ! त्याने लिहून पुरे केले, “ महाराज ! गरीब सेवकाचा स्वीकार केला पाहिजे ! ” हा पत्राचा सारांश होता. पत्राचा मायना घालून महाराजांस, ‘ दोन्ही कर जोडून चरणकमली शिरसाष्टांग नमस्कार ’ घालताना त्याने स्वतःचे ‘ बाळाजी आवजी ’ हे खरे नाव बेधडक लिहिले. पत्राची घडी त्याने कमरेला खोचली. आपण आज काहीतरी विलक्षण कृत्य करित आहोत, ह्या जाणिवेने त्याचे चित्त कशातच लागेना.

तो दिवस गेला. घरी त्याने कोणालाही काही सांगितले नाही.

दुसऱ्या दिवशी तो कामावर आला, तो त्याच्या जागेवर एक हशम उभा ! त्याने त्याला निरोप सांगितला की, सुभेदाराने बोलावलंय ! चला लोकर ! बाळाजीच्या छातीत घस्स झाले. कमरेला चाचपले. काल लिहिलेले पत्र जसेच्या तसे होते. त्याची घास्ती किंचित् कमी झाली. तो गेला.

“ खत लिखना है ! ” सुभेदाराने फर्माविले. हुजऱ्याने कागद, कलमदान व थैली आणून दिली. बाळाजी लिहू लागला. त्याच्या डोक्यात दुसरेच बंड उठले होते. हेही पत्र राजगडावर महाराजांकडे जाणार होते.

पत्र लिहून पुरे होताच ते थैलीत घालून थैली जासुदाजवळ देण्यास सुभेदाराने फर्माविले. बाळाजीने थरथरत्या हाताने चमकदार रेती पत्रावर टाकली. तो चोरट्या नजरेने सुभेदाराकडे अन् इकडेतिकडे पाहत होता. रेती त्याने फुंकली अन् पत्राची गुंडाळी थैलीत घातली. त्याची छाती धडधडत होती. त्याने चटकन् आपल्या कमरेचे पत्र काढून त्या थैलीत घातले अन् थैलीचा गोफ आवळला. एक निमिषभर त्याचे डोळे घट्ट मिटले गेले. त्याने अवंढा गिळला. हात थरथरत होता. थैली त्याने जासुदास बोलावून त्याच्या स्वाधीन केली. आता भरंवसा ईश्वरावर !

आपण काय करीत होतो, काय केले आहे, याचे त्याला भानच नव्हते. मंत्राने भारावलेल्या माणसासारखी त्याची हालचाल होत होती.

जर का हे पत्र बादशाही अमलदारांनी वाटेतच पकडले तर - ? मरणच ! पोत्यात घालून समुद्रात - ! आई SS ! आईचं कसं होईल ?

आता भरंवसा तुझाच श्रीशंकरा !

थली रवाना झाली.

महाराज राजगडावर होते. गडाची पद्मावती माची गजबजली होती. शाएस्ताखानाच्या पुणे प्रांतातल्या धिंगाण्यामुळे महाराज बेचन होते. शिवाय त्यांच्या डोक्यात सारखे तोफांचे आवाज घुमत होते. इंग्रजांच्या तोफांचे आवाज हे. पन्हाळ्याला जौहरचे वेढा पडला होता, तेव्हा राजापूरच्या इंग्रज टोपीकरांनी, महाराजांस पूर्वी दिलेले वचन मोडून आपले गोलंदाज व तोफेसह दारुगोळा पन्हाळ्याकडे जौहर-फाजलखानाच्या मदतीस रवाना केला ! इतकेच नव्हे, तर इंग्रजी झेंडा (युनियन जॅक) फडकावीत किल्ल्यावर तोफा घडकावल्या. महाराजांनी

ते प्रत्यक्ष स्वतः गडावरून पाहिले होते. महाराजांच्या तळपायाची आग मस्तकाला भिडली होती. ते तेव्हा ओरडले, “हरामखोर ! बेवकूफ ! आमच्याशी दगलबाजी ? ”

—त्या तोफांचे आवाज महाराजांच्या डोक्यात घुमत होते. त्यांचा सूड घेतल्याशिवाय महाराजांचे मन शांत होणे शक्य नव्हते. महाराज चिडल्यानंतर त्यांना शांत करण्याचे सामर्थ्य कोणातही नव्हते. क्रुद्ध शिव शैलेश्वर ! संतापाचा वन्ही भडकला की, हिमालय घळघळा विरघळावा !

राजापूरची दुसरी थैली राजगडावर आली. महाराज सदरेवर होते. महाराजांनी थैलीतले पत्र काढले, वाचले. किंचित् हसले. पत्र सुभेदाराचे होते.

“पंत ! ” मोरोपंतापुढे पत्र टाकीत महाराज म्हणाले, “अक्षर असावं तर असं ! ”

आणि महाराजांनी दुसरे पत्र उघडले ! तेच हस्ताक्षर, पण पहिल्यापेक्षाही सरस. वाचले ! फक्त त्यांनी स्मित केले आणि पत्र थैलीत ठेवले.

महाराज जातीने स्वारीवर निघणार ही गोड कुणकुण गडभर पसरली, पण कोठे अन् केव्हा, हे मात्र कुणालाच माहीत नव्हते. जो तो उत्सुक होता, आपल्याला जायला मिळावे म्हणून.

एक दिवस अचानक हुकूम सुटला. स्वार तयार झाले. महाराज देवदर्शन करून अन् आईसाहेबांच्या पावलांना स्पर्श-वंदन करून निघाले. कोकणच्या दिशेला महाराज दौडले.

—मध्यरात्रीची वेळ होती. सगळीकडे शांतता पसरली होती. उन्हाळ्याचे दिवस होते. राजापूर शांत झोपले होते. राजापूरच्या कोटावर पहारेकऱ्यांचा पहारा होता. इंग्रजांच्या बखारीवरही त्यांचे गार्डस् खांद्यावर बंदुकी टाकून पहारा करीत होते. गावातल्या रस्त्यावरही सामसूम होती. क्वचित् एखाद्या घरातून तान्ह्या मुलाचा रडण्याचा आवाज येत होता.

—आणि एकदम वळवाचा पाऊस यावा अन् सड् सड् सड् गारा पडाव्या, तशी महाराजांची फौज खाड् खाड् टापा उडवीत राजापूरात घुसली. महाराज आघाडीवर होते, त्यांची तलवार उपसलेली होती.

एकेक मशाली पेटू लागल्या. त्या तांबड्या उजेडात महाराजांचा आवेश फारच उग्र दिसत होता. भराभर स्वार इंग्रजांच्या वखारीकडे अन् सुभेदार्याच्या ठाण्याकडे दौडले. त्यांना काही कल्पनाच नव्हती. सुभेदाराला वाटले होते. पत्रांनी काभ भागेल ! पहारेकच्यांस सपासप कापून महाराजांची माणसे तटावर चढली. दरवाजा उघडला गेला. महाराज स्वतः आत घुसले. लढाई सुरू झाली. खडाखड गोळ्या उडू लागल्या.

इंग्रजांची तर तिरपीटच उडाली. सान्या पहारेकरी गाड्यांना कापून मराठे वखारीत घुसले. मोठमोठे इंग्रज साहेब इकडेतिकडे धावपळ करीत होते. बंदुका उडत होत्या. मशालवाले मराठे संबंध वखारभर कापाकाप करीत थैमान घालीत होते.

सारा गाव ह्या भयंकर दंगलीने जागा झाला होता. मोठमोठे अरब, हबशी, इराणी, काबुली, मस्कती व्यापारी मुठीत जीव धरून आपआपल्या हवेल्यांत आतून दरवाजे बंद करून रडवे चेहरे करून बसले होते. हात-पाय लटपटत होते त्यांचे. बाहेर रस्त्यावर घोडदौड, आरडा-ओरडा, मशालीचे उजेड, किकाळ्या, चाबकांचे आवाज ऐकू येत होते, दिसत होते.

महाराजांनी सुभेदारास गिरफदार करून कोटाचा कबजा घेतला. एका मोठ्या-थोरल्या सोप्यात महाराजांच्या माणसांनी गादीलोड आणून मांडले. महाराज गादीवर बसले. भोवती पेटलेल्या मशाली घेऊन मंडळी उभी राहिली. कैदी एका बाजूस उभे केले होते. महाराजांनी राजापुरात गबर बनलेल्या व्यापाऱ्यांस, इंग्रजांस लुटण्याचे हुकूम आधीच देऊन ठेवले होते. जे व्यापारी विरोध करतील, जे आपण होऊन रकमा देणार नाहीत, त्या सान्यांचे सर्वस्व लुटून त्यांचे वाडे जाळून टाका हुकूम त्यांनी दिला होता, पण त्याच वेळी त्यांनी हेही सख्त बजावले होते की, जे कोणी ठरलेली रक्कम आपण होऊन मुकाट्याने देतील त्यांना थोडाही उपद्रव होता कामा नये. तसेच स्त्रियांच्या, वृद्धांच्या, मुलांच्या, फकीर मुल्लांच्या व कोणत्याही गोरगरिबांच्या अंगाला व घरांना धक्काही लागता कामा नये ! मशिदी, कुराणांचे ग्रंथ व तसलीच परक्यांची धार्मिक स्थळे व वास्तू यांचा थोडासुद्धा अवमान होता कामा नये.

—आणि इंग्रजांच्या बाबतीत ?

“ साफ कापून काढा हरामखोरांना ! त्यांच्या अंमलदारांना जेरबंद करून, मुसक्या बांधून आणा ! त्यांची वखार लुटून, फस्त करून, कुदळींनी खणून काढा ! सुतळीचा तोडासुद्धा शिल्लक राहता कामा नये. हरामखोर ! बेवकूफ ! दगलबाज ! ” महाराजांच्या डोळ्यांत अंगार उसळला होता.

महाराजांच्यापुढे लुटीचे ढीग जमू लागले. हिरे, मोती, मोहरा, साऱ्या किंमतवान कापड-चोपड, चांदी-सोन्याच्या वस्तू, हत्यारे वगैरे वगैरे ! कोटात मराठ्यांची सारखी धावपळ चालू होती. नवी नवी लूट ते महाराजांपुढे आणून ओतीत होते.

इंग्रजांच्या सर्व अंमलदारांस मराठ्यांनी गिरफदार केले. सारी वखार साफ लुटली ! खणून काढली ! गिरफदार केलेल्या इंग्रजांना बांधून, आवळून मराठ्यांनी महाराजांकडे चालविले.

शहरात कल्लोळ उडाला. मोठमोठ्या वाड्यांना आगी लागल्या. ज्वाळांचे डोंब उंच उसळले. खाडीतील पाण्यात त्याचे प्रतिबिंब नाचत होते. रस्त्यावरून लोक ओरडतओरडत पळत होते. सगळ्या गावभर तांबडा-निळा उजेड पडला होता.

इंग्रजांना पुढे घालून मराठे शिपाई दरवाज्यातून आत शिरले. इंग्रज साहेबबहादुरांची तोंडे पाहण्यासारखी झाली ! गीफर्ड, वेलची, मिगहॅम वगैरे लोक त्यांत होते अन् अगदी आघाडीवर होता तो राजा-पूरच्या वखारीचा सर्वांत बडा ऑफिसर ! —हेन्री रीव्हिंग्टन ! हेच चिरंजीव मोठे उपद्व्यापी होते. ह्यांनीच सिद्दी जौहरकडे तोफखान्याचा सरंजाम पाठविला होता. ह्यांनीच मोठ्या मिजाशीत इंग्रजी निशाण लावून तोफा पन्हाळ्यावर उडविल्या होत्या. हा स्वतः वाकीच्या इंग्रजांस घेऊन पन्हाळ्याखाली गेला होता. योग्य बक्षिसी मिळत होती हरामखोरीबद्दल ! दुसऱ्याच्या देशात येऊन हे उद्योग ह्या बदमाशांचे !

त्या सर्वास सोप्यात महाराजांपुढे आणण्यात आले. एकेकाचे चेहरे काळेनिळे पडले होते. ओठ अन् जीभ कोरडी पडली होती.

“ हेच ! हेच ते अंग्रेज टोपीवाले ! विश्वासाचे तहनामे करून दगाबाजी करणारे ! — ” महाराज रागाने पाहत म्हणाले.

“ Your Majesty—! ” मोठ्या नम्रतेचा आव आणून हेन्री रीव्हिंग्टन काही बोलणार तोच—

“ बंद करा ही वटवट ! तुमची हरामखोरी आमच्या मर्जीस बिलकूल मंजूर नाही ! पंत, उजाडताच ह्या सान्यांची रायगडच्या कैद-खान्यात रवानगी करा ! ” महाराजांनी मोरोपंतांस फर्मादले.

इंग्रजांस बाजूस नेण्यात आले. ते रडव्या चेहऱ्यांनी एकमेकांकड बघत होते.

शहरभर मराठ्यांनी धुमाकूळ मांडला होता. पण महाराजांनी दिलेल्या हुकुमांचे थोडेही उल्लंघन होत नव्हते. लोक मात्र भयभीत होऊन घराघरांत बसले होते.

घोड्यांच्या टापा, बंदुकांचे बार, लोकांच्या किकाळ्या आणि भयंकर आरडाओरडा एकदम सुरू होताच बाळाजी अन् बाळाजीच्या घरची सर्वच मंडळी खडबडून जागी झाली. वाड्याचा दरवाजा आतून बंद होता. बाहेर भीषण दंगल चालली होती. हा काय प्रकार आहे हे कोणास समजेचना. विसाजीपंतमामा ओटीवर अन् अंगणात येरझारा घालीत होते. बाहेरचा धुमाकूळ वाढत होता.

रखमाबाई श्यामजीला घेऊन ओटीवर बसली होती. ती फार घाबरली होती आणि मामाही पण भयग्रस्त झाले होते. एवढ्यात एवढेच त्यांना समजून आले की, कोणतीतरी फौज शहरात घुसली असून तिने लुटालूट अन् कत्तल चालविली आहे.

बाळाजी ओटीवर बेचैन होऊन उभा होता. बाहेर बार अन् किकाळ्या येऊ लागल्या की, एकदम छातीत धस्स होई अन् त्या दिशेला नजर जाई. रखमाबाईला तर ह्या अरिष्टाने रडू कोसळले. आता आपल्या घराकडे ही धाड वळणार की काय ? आणि दुर्दैवाने वळली तर — ? नको रे देवा ! माझी बाळे—माझा दादा—माझी वहिनी !

बाहेर आगीचे प्रचंड डोंब उसळले. त्यांचे झगझगीत लोळ उंच आकाशात चढलेले रखमाबाईला ओटीवरूनही दिसू लागले. दरवाजा उघडून बाहेर काय चाललय तरी काय हे पाहण्याची बाळाजीला फार ओढ लागली होती, पण आई सारखी सांगत होती, “ बाळा, पुढे नको रे जाऊस ! नसतं अरिष्ट ओढवेल ! ”

वाड्यात बाळाजीला अन् सर्वांनाच फक्त भयंकर आवाज ऐकू येत होते अन् आगीचे लोळ वाढत्या प्रमाणात दिसत होते. एकदम खाड्खाड् टापा वाजत घोडेस्वार दौडत गेल्याचे समजे. मध्येच बंदुकांचे बार उडत. कोणालातरी मुसक्या बांधून आसूडाचे तडाखे उडवीत नेत असल्याचे किंकाळ्यांवरून, आसूडांच्या आवाजांवरून अन् दरडवण्यावरून समजे. हे सारे अंगणाच्या भिंतीपलीकडे चालले होते. प्रत्येक क्षणाला रखमाबाईला, मामाला अन् सर्वांनाच भीतीने धसका बसे की, आपल्या घराकडे ही धाड वळणार की काय ?

अशाच भीतिदायक धाकधुकीत, चिंताक्रांत स्थितीत एक एक क्षण जात होता. दोन घटका गेल्या. दंगल वाढतच होती.

आणि एवढ्यात ? ठक् ठक् ठक् ठक् ठक् ! विसाजीपंतांच्या दरवाज्यावर खूप जोराने तलवारीच्या मृठी अन् दरवाज्याची कडी वाजू लागली. हाका ऐकू येऊ लागल्या. आली धाड ! सर्वांच्या काळजाचे पाणी पाणी झाले ! धडधडत्या भीतीने मामा दरवाज्याशी गेले. त्यांच्या मागे ओटीवरून उडी टाकून बाळाजी निघाला. रखमाबाई एकदम ओरडली, “ बाळा s s ! ” घरातली सर्वचजण भयंकर धाबरल. बाळाजी मामापाशी गेलाच.

दरवाजा जोरजोराने वाजत होता. मामा दरवाज्याशी आले. त्यांचे हात थरथरत होते.

“ कोण आहे ? कोण पाहिजे ? ” मामांनी मोठ्याने विचारले.

“ दरवाजा उघडा आधी ! उघडा ! उघडा ! ” बाहेर दरवाजा वाजत वाजत दरडावणी उठली.

रखमाबाईने श्यामाला कवटाळले. ती रडू लागली.

“ वहिनी, आता काय होणार ग s ! ”

दरवाजा उघडणे भाग होते. मामांनी अन् बाळाजीने अडसर लोटला अन् कड्या काढल्या. धडाडकन् धडक बसून दरवाजा उघडला गेला ! मामा अन् बाळाजी दचकून माग हटले. एकदम चार-पाच ढालाईत अन् एक साधा इसम आत घुसले.

“ आई अंबाबाई s s ! ” रखमाबाईने कळवळून आरोळी मारली. ढालाईतांबरोबरच्या त्या इसमाने एकदम बाळाजीकडे बोट केले. बाळाजी अन् मामा दचकले.

“ चला आमच्यासंग ! तुमास्नी घेऊन यायाचा हुकूम झाला हाये ! चला ! ” ढालाईत म्हणाले.

बाळाजीला घेऊन लगेच ढालाईत दरवाज्याबाहेर पडले.

रखमाबाईचे काळीज फाटले ! ती आक्रोश करू लागली. मामाही गोंधळून गेले. किल्ल्यात बाळाजीला घेऊन ढालाईत शिरले. महाराज एका विस्तीर्ण सोप्यात चाफेखणात उंच गाद्रीवर लोडाशी बसले होते. त्यांच्यापुढे निरनिराळ्या मौल्यवान धन-दौलतीचे ढीग पडले होते. सोप्याच्या पुढच्या अंगणातही मोठमोठे ढीग व पेटारे पडले होते. मराठी शिपायांची सारखीं ये-जा चालली होती. महाराजांच्या अवतीभवती काही कारकून, मावळे, हुजरे वगैरे उभे होते.

लुटीच्या ढिगात नव्या नव्या थैल्या आणून शिपाई ओतीत होते. खाली अंगणात गोरे टोपीवाले इंग्रज चोरासारखे उभे होते. त्यांच्यावर पहारा होता. सबंध कोटात गजबज, धावपळ, घांदल ! हुकूमांच्या आरोळ्या ऐकू येत होत्या. मशाळींच्या उजेडात हा सारा कारभार चालला होता. महाराज आपल्या लोकांना हुकूम देत होते.

एवढ्यात बाळाजी ढालाईतांवरोंबर सोप्याच्या पायऱ्या चढून वर आला. ढालाईत मुजरा करीत करीत महाराजांपुढे गेले अन् बाजूला झाले. बाळाजीने हात जोडले. महाराजांनी रोखून बाळाजीकडे पाहिले अन् किंचित हसून त्यांनी विचारले, “ आपलं नाव ? ”

“ बाळाजी आवजी चित्रे प्रभू ! ”

“ हं ? ” कमरेच्या शेल्यातून एक पत्र काढून महाराजांनी विचारले, “ हे पत्र आपलंच ? ”

हुजऱ्याच्या हाती महाराजांनी पत्र दिले. हुजऱ्याने ते बाळाजीस दिले.

“ होय महाराज ! ”

—आणि आता महाराज पुढे काही बोलणार इतक्यात—

“ महाराज ! दया—दया करा ! ”

“ महाराजांच्या कानांवर आर्त विनवणीचे कातरत कातरत उमटलेले शब्द आले. महाराजांची नजर अंगणाकडे वळली. पदर पसरून रडत रडत रखमाबाई येत होती. ती पायऱ्या चढून वर आली. मागो-

माग मामाही आले. ते जोत्याखाली अंगणातच उभे राहिले. काळजीने ग्रस्त झाले होते.

“ महाराज, भिक्षा मागते ! एवढा माझा जीव मला परत द्या हो ! सात जन्म रिण विसरणार नाही. बहीण आहे मी तुमची ! ”
रखमाबाईने महाराजांचे पाय घट्ट धरले. ढसढसा रडत होती ती.

“ महाराज. मी वनवासी आहे हो ! ”

“ होय ! आणि तो वनवास आता संपला आहे ! बाई, तुम्ही निश्चित असा ! तुमचा मुलगा आम्ही काही मारण्यासाठी आणला नाही ! ” महाराज म्हणाले. त्यांच्या मुखावर प्रशांत स्मित झळकत होते. आम्ही तुमचे भाऊच आहोत ! ”

भाऊ ? आश्चर्याचा कदम गोड धक्का बसून ती चित्रासारखी पाहतच राहिली. अमृत ! अमृत ! रखमाबाईला वाटलं अमृतच बरसतंय आपल्या अंगावर. मुलगा जिवंत परत मिळणार ! केवढा आनंद ! हसणे अन् रडणे एकदमच ! आश्चर्य, आनंद, कारुण्य, वात्सल्य, कृतज्ञता सारे सारे एकदम तिच्या मुखावर दाटी दाटी करू लागले ! आईच ती ! तिने भुईवर मस्तक टेकविले.

“ पंत ! ” महाराजांनी मान वळवून पंतांना खूण केली. लगेच एका ताटात लुगडे, चोळी अन् शंभर मोहरा घालून कारकुनाने पंतांजवळ ताट दिले. महाराजांनी आपला उजवा हात ताटास लावला.

आनंदातिशयाने उपरण्याने डोळे टिपीत मामा अंगणात उभे होते. बाळाजी आपला आनंद गालांआड दडविण्याचा प्रयत्न करीत होता.

“ बाई ! आपल्या मुलाची काळजी थोडीसुद्धा करू नका ! ”
महाराज गोड, मृदु शब्दांत म्हणाले.

पंतांनी ताट तिच्यापुढे नेले.

“ ही आमची भेट ! ” महाराज म्हणाले.

‘ देव ’ ‘ देव ’ म्हणतात तो हाच का ? हे राक्षस आपला मुलगा नेणार म्हणून ती हंबरडा फोडीत आली होती, पण प्रत्यक्ष पाहते तो कल्पवृक्ष !

पंतांनी तिच्या पदरात लुगडे, खण व मोहरा ओतल्या. पदर भारावला अन् त्याहीपेक्षा हृदय भारावले. आनंद उत्तू जात होता.

“ बाळाजी, तुम्ही आमच्याजवळ राहणार ना ? ” बाळाजीच्या उत्तराची वाटही न पाहता महाराज लगेच पंतांस म्हणाले, “पंत, आमच्या खास दिमतीस यांची योजना करा ! बाई, आमच्या बाळाजींना आम्ही नेणार ! तुम्हीही आलं पाहिजे ! ” महाराज हसून म्हणाले.

“ महाराज— ! ” गहिवराने तिच्या तोंडून शब्दच उमटेनात. तिच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहत होते.

बायकांच्या असीम आनंदाचीही पूर्तता रडल्याशिवाय होतच नाही !

० ० ०

संगमेश्वर

महाराजांनी राजापूर लुटले व काबीज केले हे विजापुरास बड्या बगमेस समजले. महाराजांचा नायनाट करण्याचा तिने आटोकाट प्रयत्न अफझलखानापासून कितीतरी केला, पण हाय ! सापडेचना हा डोंगरचा उंदीर ! विचारी हताश झाली. तिने मक्केच्या हाजच्या यात्रेस जाण्याचे ठरविले. सर्व तयारी करून ती मक्केस निघाली. विल्ली चली हाज ! विल्ली चली हाज ! उंदीर सापडेना म्हणून !

महाराज दाभोळीस दाखल झाले. महाराजांबरोबर तान्हाजी मालुसरे, पिलाजी निलकंठराव सरनाईक, त्र्यंबक भास्कर वगैरे मंडळी होती. दाभोळीस येताच त्यांनी बंदरातच सैन्य घुसवून गावाचा ताबा घेतला. दाभोळ हे पूर्वीही एकदा (इ. स. १६५९) महाराजांच्या लोकांनी घेतले होते, पण ते गेल्या वर्षातल्या भयंकर गडबडीत विजापूरकरांनी परत घेतले होते. आता ते परत स्वराज्यात सामील झाले.

दाभोळीस दाल्भ्येश्वराचे फार प्राचीन शिवमंदिर होते. महाराज दाल्भ्येश्वराच्या दर्शनास गेले. सहस्र धारांखाली स्नान होत असलेल्या शंभूशंकराचे मोठ्या भक्तिभावाने त्यांनी दर्शन घेतले. मंदिरात घण-

घणलेल्या घटांनी असाच निनाद केला की, हे प्रजाजनांनो, हा प्रदेश आता शत्रूच्या भयापासून कायमचा मुक्त झाला आहे ! हे सर्व प्राणी-मात्रांनो, आता तुम्ही सुखी असा ! निर्धास्त असा !

महाराजांनी दाभोळच्या ठाण्यात दोन हजार फौज व तिच्यावर एक शूर अधिकारी नेमून ठेवून चिपळूणकडे आपली ढाल वळविली.

हा सारा प्रदेश जिंकित जिंकित ते चालले होते. महाराजांस फारसा प्रखर विरोध होतच नव्हता; कारण विरोध करायला विजापूरचा वडा सरदार असा तिथे कोणी नव्हताच. होता तो एकच. तो म्हणजे शृंगारपूरचा सूर्याजीराव. हे सूर्याजीराव मोठे शूर होते. दुसरे एक बहाद्दूर होते. ते म्हणजे पालीचे जसवंतराव. पण महाराज दाभोळास दाखल झाले आहेत असे समजतात हे जसवंतराव इतके घाबरले की, आसरा घेण्यासाठी त्यांनी शृंगारपूर गाठले. महाराजांस अडविण्याचे घाष्टर्च सूर्याजीरावांस होतच नव्हते.

महाराज दाभोळहून चिपळूणास आले. चिपळूणचाही कबजा त्यांनी आसानीने घेतला. चिपळूणचा प्रदेश मोठा रम्य होता. शर्मिष्ठेचे पात्र, परशुरामाचे क्षेत्र आणि वृक्षराजीचे छन्न, यामुळे मन प्रसन्न होई. महाराज श्रीपरशुराम-दर्शनास फार आतुर झाले होते. महाराजांनी आपल्याबरोबर सर्व परिवार घेतला व ते श्रींच्या दर्शनास निघाले. नजीकच एका डोंगरावर श्रीपरशुरामाचे मंदिर होते. तिथे निर्झर संतत वाहत होते. वृक्षलतांची दाट राजी होती.

महाराजांनी क्षेत्रस्थ सर्व ब्रह्मवृंदांस निमंत्रण पाठविले. ती ब्राह्मण मंडळी मंदिरात गोळा झाली. पूर्वी म्हणजे आतापर्यंत, जंजिन्याचा सिद्दी त्यांना लुटायला, मारायला, बाटवायला येत असे. ते सदैव चिंताक्रांत असत. आज महाराजांनी आशीर्वाद देण्यासाठी त्यांना निमंत्रिले.

वाद्यांच्या व वेदांच्या घोषांत महाराजांनी श्रीपरशुरामाची मोठ्या मनोभावाने षोडशोपचारपूर्वक पूजा केली. श्रीपरशुराम व त्याच्या डाव्या-उजव्या बाजूस काल आणि काम यांच्या मूर्ती समयांच्या प्रकाशात फारच मोहक दिसत होत्या. पूर्वी दंडकारण्यात आलेला असताना अयोध्येच्या राजा रामचंद्राने परशुरामाची पूजा केली होती. आज त्याच रामचंद्राच्या वंशातल्या शिवरायाने त्याची तितक्याच भक्तिप्रेमाने पूजा केली.

पूजेनंतर महाराजांनी जमलेल्या सर्व वेदोनारायणांस ओंजळी-ओंजळीने दक्षिणा दिली. वस्त्रे दिली. पूजेचा सोहळा संपवून महाराज परतले.

सारी सृष्टी डोलत होती. कोकणचा हा रम्य प्रदेश स्वराज्यात दाखल झाला. पूर्वेला उंच उंच डोंगर. पश्चिमेला आकाशाच्या कुशीत घुसलेला समुद्र. सारी भूमी झाडामाडांनी डवरलेली. उंडी, बकुळी, नागवेली, नारळी, पोफळी, आंबा, फणस, काजू यांची दाटी. मंदिरे, देवदेवता, तीर्थक्षेत्रे अन् वनोपवने खूप. ह्या भागात प्रामाणिक, कष्टाळू अन् निष्ठावंत मराठी मने आणि मनगटे उमाप विखुरलेली, पण आजपर्यंत सत्ताधीशांच्या मुकाट लाथा खाते, शेतीभाती लुटली-तुडविली गेली की, कपाळाला हात लावीत अन् काटक्याकुटक्या व शेण्या वेचीत जगत होते बिचारे ! आता स्वराज्य आले. सोने, मोती, हिरे, माणके मिळाल्यावर महाराजांस फारसा आनंद होत नसे, पण अशी माणसे मिळाली की मग राजाचे मन कमळासारखे उमलायचे, अन् चांदी-सोने आणि हिरे-मोती कशाला मिळवायचे ? अशा निष्ठेच्या कर्तबगार स्वराज्य-सेवकांच्या अंगाखांद्यावर कंठे, गोफ अन् कडी-तोडे घालण्या-करिताच ना ?

या कोकणात ब्राह्मणांची वस्तीही खूपच होती. वर्णाने गोरे गोरे, डोळ्यांनी घारे घारे, बुद्धीने चलाख अन् स्वभावाने लाख, पण अतिशय व्यवहारी. बोलण्यात फार गोड. बोलायला लागले की, अनुस्वार न् अनुस्वार मोजून घ्यावा.

—नंतर महाराज संगमेश्वरावर चालून गेले. तेही स्थळ त्यांनी काबीज केले. हे स्थळ फारच महत्त्वाचे होते. करवीर प्रांताकडे जावयाच्या घाटावाटा संगमेश्वरास अगदी नजीक होत्या. शिवाय सूर्याजी-राव शृंगारपूरकराच्या गस्तीवर राहणे जरूर म्हणून हे ठाणे महत्त्वाचे होते. महाराजांनी तान्हाजी मालुसऱ्यास व पिलाजी नीळकंठराव सरनाइकास संगमेश्वरास फौजेसह राहण्यास सांगितले.

महाराजांनी चिपळूण-दाभोळाप्रमाणेच शेंठवली, सौंदळ, हरचेरी, नेवरे, नाधवडे कोतवडे, केळवली, कशेळी, पावस, धामणसे, बेलवडे, खारेपाटण वगैरे गावेही जिंकली. राजापूर तर घेतलेच होते.

महाराजांनी तान्हाजीस व पिलाजी सरनाइकास संगमेश्वरास फौजेसह ठेवून देवरुखाकडे स्वतः कूच केले.

हा पिलाजी सरनाईक म्हणजे पुरंदर गडाजवळच्या चांबळी गावचा राहणारा. पुरंदरच्या सासवड, बड्यांचे अन् अत्र्यांचे कोठीत, पंताजी गोपिनाथ बोकिलांचे हिवरे आणि सरनाईकांची चांबळी अगदी खेटूनखेटूनच आहेत. पुरंदरची किल्लेदारी ह्या सरनाईक घराण्यात पिढ्यान्पिढ्या होती. फत्तेखानाच्या मोहिमेच्या वेळी (इ. १६४९) महाराजांना पुरंदर गडावर ज्यांनी खूप मदत केली, ते महादाजी नीळकंठराव सरनाईक हे ह्या पिलाजीचे वडील. नीळकंठराव हा किताब होता सरनाइकांना. पुरंदर स्वराज्यांत दाखल झाल्यापासून पिलाजी महाराजांच्या निसबतीत होता. मोठा चांगला माणूस. जातीने ब्राह्मण. देशस्थ ऋग्वेदी, तेव्हा रंगरूपाचे वर्णन काही करायला नकोच ! —आणि त्याच्या जोडीला तान्हाजी मालुसरे होता. तान्हाजी म्हणजे तान्हाजी ! दुसरे कसले वर्णन सांगायचे त्याचे ? अगदी लाल महालापासून महाराजांचा खेळगडी. दोघांनाही मिशा उगवायच्या होत्या, त्याच्या आधीपासूनचे मैतर ! आणि आता तर तान्हाजीच्या मिशा त्याच्या ओठांवर मावत नव्हत्या ! महाराजांच्या काळजात तान्हाजी मावत नव्हता अन् तान्हाजीच्या काळजात महाराज मावत नव्हते.

महाराजांनी कोकणात मांडलेली शरारत विजापुरास बादशाहास समजली. नेहमीच्या सवयीप्रमाणे तो खूप खवळला. त्याने शृंगारपूरकर सूर्याजीरावास मोठे खरमरीत पत्र पाठविले आणि जाब विचारला की, एवढे मोठे राजापुरासारखे बादशाही शहर शिवाजीने लुटले अन् घेतले, तेव्हा तुम्ही करीत काय होता ? एवढा मोठा मुलूख शिवाजीने घेतलाच कसा ? गाफील आहात ! अजूनही ताबडतोब जाऊन शिवाजीस कोंडा ! त्याला जेरीस आणा ! त्याचा चुराडा करा !

—अहा ! चुराडा ! आदिलशाहाला रिकामटेकडी फर्मिने पाठवायला काय होते ? इथे शिवाजीपुढे कसा हुरडा भाजून निघतो ते सूर्याजीरावांस चांगले माहित होते. पन्हाळ्याला तो सिद्दी जीहरच्या मदतीस गेला होता, तेव्हा खुद्द बाजी प्रभूशी विशाळगडाच्या वाटेवर खिडीत झुंजायच्या प्रसंगी मसूदबरोबर तो होताच. सहज लोडाला

टेकल्या टेकल्या हलक्या हातानें अलगद बोटावर चुना घेऊन डाव्या तळहातावरच्या तंबाखूचा चुराडा करणे अन् शिवाजीचा चुराडा करणे यात फार फरक आहे हे तो ओळखून होता. इथे तळहाताच्या पिछाडीलाच चुना लागण्याची शक्यता मोठी !

पण आता विजापूरचे फर्मान आले. काहीतरी केलेच पाहिजे. नाहीतर बादशाहा कोपेल म्हणून सूर्याजीराव डोके खाजवू लागला.

तान्हाजीस व पिलाजीस महाराजांनी संगमेश्वरास एक कामगिरी करावयास सांगितली होती. संगमेश्वराच्या आसमंत भागात असलेले रस्ते, खाच-खळगे, झाडी, डेगळ वगैरेंनी अत्यंत त्रासदायक झालेले होते. वाहतुकीस व प्रवाश्यास फारच यातना होत. हे रस्ते दुरुस्त करण्याची कामगिरी महाराजांनी सांगितली होती. त्या कामास तान्हाजीने थोडीशी सुखातही केली होती.

संगमेश्वरात मराठी फौजेचा तळ होता आणि एका काळघा मध्यरात्री अकस्मात् मराठी फौजेवर सूर्याजीरावाने फौजसह येऊन झडप घातली. मराठी लष्करात गडबड उडाली, पण सारे सावध होते. एकदम सारे हत्यारे घेऊन उठले. तान्हाजीने ढाल-तलवार घेऊन आपली तुकडी सूर्याजीरावाच्या ऐन तोंडावर आणली. पिलाजीही फौज बाहेर काढून शत्रूशी झुंजू लागला. जबरदस्त लढाई पेटली. रात्रीची वेळ. सूर्याजीराव भलताच लढाऊ होता. तान्हाजीच पुढे होता म्हणून त्याच्यापुढे सूर्याजीरावाचे काही चालेना. तान्हाजीने सूर्याजीरावाचा हल्ला मागे मागे हटवीत नेला.

दुसऱ्या बाजूस पिलाजी लढत होता. त्यानेही खूप जोराचा प्रतिकार चालविला होता, पण त्याच्यावर शत्रूचा जोर वाढत होता. सैन्यही खूप होते. अंधारातून बाण अन् गोळ्या येत होत्या, त्यामुळे पिलाजी बुजला. पुढे पुढे शत्रू अंगावर येऊ लागला.

तान्हाजीने आपली आघाडी मात्र पक्की रोखली होती. त्याने अनेकांना लोळविले. पिलाजीची तारांबळ उडू लागली. शत्रू ओरडा करून पुढे येऊ लागला. आपल्याला हा मारा सहन होत नाही, असे पिलाजीला दिसू लागले. त्याची स्थिती फारच विचित्र झाली. आता आपल्याला भारून शत्रू गावात घुसणार असे त्याला वाटले. तो फारच

घाबरला. तान्हाजीला याचा अजूनपर्यंत सुगावा नव्हता. एवढ्यात त्याला शत्रूचा गलका ऐकू आला. त्याने आपल्या फौजेला सतत लढत राहण्यास व एक तिळभरही जागा न सोडण्यास दरडावले. आपल्या हाताखालच्या शिलेदारांस आघाडीवर लढत राहण्यास फर्माविले व तो स्वतः पिलाजीच्या बाजूस धावला. त्याच्याबरोबर त्याचे थोडे मराठे शिपाई होते.

तान्हाजी पिलाजीच्या बाजूस येऊन पाहतो तो काय ! पिलाजी पळत सुटला होता. शत्रू पाठलाग करीत होता ! तान्हाजीने ते पाहिले. त्याचे मस्तक खवळले. त्याने आपल्याबरोबरच्या मराठ्यांस फर्माविले की, शत्रूवर जा चालून अन् घालवा माघारी. लगच ते मराठे शत्रूच्या बेफाम बनलेल्या हशमावर धावले. तलवारी सुरू झाल्या.

तान्हाजी स्वतः धावत पिलाजीच्या मागे लागला. पिलाजीने ढाल-तलवार टाकून दिली होती अन् तो पळत होता. तो फारच थ्याला होता. त्याला अंधारात कल्पनाही नव्हती की, आपल्यामागे तान्हाजी धावत येतोय. तान्हाजी फारच रागावला होता. नामर्दपणाचा तान्हाजीला भारी राग घायचा.

तान्हाजीने पिलाजीला गाठले आणि एकदम त्याची मागून मानगूट पकडली. पिलाजी घाबरून ओरडला. त्याला घाम सुटला होता. त्याचे सगळे अंग कापत होते. धाप लागली होती.

“ नामर्दा ! ” तान्हाजी त्याच्या मानेला हिंसका देऊन ओरडला. पिलाजीने ओळखले की, हा तान्हाजी आहे.

“ सुभेदा सर ! ” पिलाजी कापण्या आवाजात ओरडला.

“ पळून जातोस ? आरं तुझी औलाद कुणाची ? महादजीबाबानी सगतिन बगितलं तर काय म्हनतील तुला ? ” तान्हाजी म्हणाला.

“ नाही नाही, सुभेदार ! माझा धीर सुटला ! ”

“ धीर सुटला ? काय तुजं बोलनं ! आरे आवघड वख्ताला बायकावी धीर धरत्यात ! महाराजांनी तुला अन् मला इथं ठिवलं ते जायाला ? ” आणि तान्हाजीने त्याला मानगुटीला धरून एकदम लढाईच्या तोंडावर आणले.

मशालीचा उजेड नाचत होता, तान्हाजीचे अन् पिलाजीचेही मराठे शिपाई सूर्याजीरावाच्या लोकांशी कडाक्याने लढत होते.

“ बग बग जरा ही मर्दाची औलाद कशी लढतीय ! तुझ्या कालपावतर निस्त्या गमजाच चालल्या व्हत्या ! ” आणि तान्हाजीने जवळच पडलेला एक मोठा थोरला कासरा उचलला.

“ काय करताय सुभेदार तुम्ही ? ” पिलाजीने घाबरून विचारले.

“ दावतो तुला ! लढाई बगायला शिकवितो ! बग- ” आणि तान्हाजीने पिलाजीला कासऱ्याने बांधले ! तो गयावया करीत होता-

“ नगं नगं कसं ? थांब वाईच ! ” -आणि तान्हाजीने जवळ असलेल्या एका मोठ्या थोरल्या उभट दगडाजवळ त्याला बकोटीला धरून नेले व त्या दगडाला त्याला चक्क बांधून टाकले.

“ सुभेदार- ! ” पिलाजी हिंसके देत होता, पण तो सुटतोय होय ? तान्हाजीने आवळलेला दोरखंड होता तो.

“ लढाईत गलिमाम्होरं ह्ये आसं पक्कं उभं राह्याचं असतं ! बांधून टाकल्यागत ! एक पाऊलबी न्हाई मागं घ्यायाचं ! ” अन् तान्हाजी आडदांडासारखा हसला.

“ आता पळ कुटं पळतुइस त्यो ! धोंडा पाटुंगळी घे आन् पळ !! ”

आणि लगेच तान्हाजी समशेर उपसून अन् ढाल घेऊन सूर्याजीरावाच्या लढत्या लष्करावर उड्या टाकीत धावून गेला. मराठे शत्रूशी लढतच होते. सूर्याजीरावाला वाटले होते की, डाव जिंकला ! पण मराठ्यांनी अडसर घातला.

तान्हाजी ओरडत, हर हर महादेव करीत आणि इतर आपल्या लोकांना चेतवीत शत्रूवर तुटून पडला. भयंकर लढाई त्या रात्रीच्या घनतिमिरात उसळली. तान्हाजीने शृंगारपुरी सैन्याची पार त्रेधा उडविली. पार दाणादाण उडविली. सूर्याजीरावाची फौज फार मारली गेली. तान्हाजी अन् तान्हाजीचे लोक फार भयंकर आवाजात जयघोषाच्या आरोळ्या ठोकीत होते.

तान्हाजीने उडविलेल्या हलकल्लोळात सारखा ओरडा होत होता. मधून मधून शब्द ऐकू येत होते. कुणी ओरडत होते, “ अरे हुशार

हो ! ” कुणी ओरडत होते, “ अरे हाण ! ” कुणी म्हणत होते,
 “ दे ! ” “ थांब ! ” “ फेक ! ” “ पोहोचव ! ” “ वाचव ! ”
 “ टाक ! ” “ सोड ! ”, “ पळ ! ”, “ ने ! ”, “ परतव ! ”
 “ पाहा ! ” “ फोड ! ”, “ तोड ! ”, “ घे ! ”, “ पाड ! ”,
 “ मार ! ”

सगळीकडे मुंडकी, तुटके हात, पाय, पागोटी, ढाली, तलवारी
 इतस्ततः विखुरल्या होत्या.

सूर्याजीरावाची दाणादाण उडविली तान्हाजीने. सूर्याजीरावाचा
 धीर सुटला आणि जी पळापळ सुरू झाली ती वाऱ्यावर उडणाऱ्या
 पाचोळ्यासारखी. पार पळत सुले ! सूर्याजीराव आघाडीला ! एक
 माणूस उरला नाही ! तान्हाजीचे लोक गर्जत होते. तान्हाजीही त्यांना
 साथ देत हसत होता. नगारा वाजू लागला होता.

आणि मग हसत हसत तान्हाजीने पिलाजीचा दोर सोडून त्याला
 मोकळ केले. लई थट्टा केली, पण तेवढीच, पुन्हा नाही.

महाराजांस हा लढाईचा प्रकार समजला. ते संगमेश्वरास येण्यास
 निघाले. महाराज संगमेश्वरानजीक आल्याचे समजताच तान्हाजी व
 पिलाजी मोठ्या उत्साहाने महाराजांस सामोरे निघाले. त्यांनी आपल्या-
 बरोबर आपली पराक्रमी फौजही घेतली.

“ पिलाजीराव ! तुमी असं करा, वाईच चार पावलं म्होरं व्हुऊन
 शिवबाला सामूरं व्हा ! समदी पायदळाची मानसं घेऊन मी चालत
 येतो ! तुमी जावा म्होरं ! चला जावा बिगी बिगी ! ” तान्हाजी
 पिलाजीला म्हणाला.

लगेच घोड्यावर स्वार होऊन स्वारासह पिलाजी दौडला.

महाराज आपल्या सैन्यासह समोरून येत होते. पिलाजी समोर
 गेला. घोड्यावरून उतरून मुजरा करीत करीत पुढे गेला. महाराजांचा
 घोडा थांबला.

“ अन् तान्हाजी कुठंय ? ” महाराजांनी एकदम विचारले.

“ सुभदार निघालेतच ! मला त्यांनी पुढं पाठवलं ! ”

मग लगेच महाराज पुढे निघाले. पिलाजीही निघाला. तान्हाजी निघालेलाच होता. वाटेतच गाठ पडली. तान्हाजी दोन्ही दोन्ही हातांनी मुजरा करीत पुढे झाला. महाराजांनी झटकन् घोड्यावरून उडी टाकली. महाराजांना फार आनंद झाला होता.

“ फत्ते केलीस ! शाब्बास शाब्बास ! ” महाराजांनी कौतुक मांडले. “ मोठीच तारीफ ! तुझ्या समशेरीला पदवी नाही तान्हा ! ” महाराजांनी तान्हाजीची पाठ थोपटीत म्हटले.

“ समदं बळ आईसाहेबांच्या पावलांचं ! तिचं पुन्य म्होटं म्हणून तिच्या वानीला यश येतंय ! माझ्या माथी तिचा हात ! ”

नंतर महाराजांनी तान्हाजीसह संगमेश्वरात प्रवेश केला. तान्हाजीने सूर्याजीरावाची सगळी लढाई महाराजांना सांगितली. महाराजांनी तान्हाजीचा अन् सर्वांचाच मोठा मान केला.

—पुढे महाराजांनी पंधरा हजार पायदळ जमा केले आणि शृंगार-पुरावर ते जातीने चालून निघाले.

महाराज चालून येत आहेत हे समजल्यावर सूर्याजीराव घाबरून गेला. सूर्याजीरावाचा बीमोड करायचा महाराजांनी मनात पण धरला. सूर्याजीराव फिकिरीत पडला. आता शरण गेलो तरी शिवाजी आपल्याला आश्रय देणार नाही. आपली जात दगलबाजाची. राजा आपल्याला जिवे मारील हे भय धरून सूर्याजीराव चितेत बुडाला.

महाराज शृंगारपूरच्या जंगलात शिरले. झाडीत रानटी पशु-पक्ष्यांचीच गर्दी होती. झाडांच्या डोल्यांत घुबडे घुमत होती. कित्यक ठिकाणी नागाच्या काती चकाकत पडल्या होत्या. महाराज पायदळासह चालले होते.

महाराज शृंगारपुरापाशी आले. सूर्याजीरावाची अजीबात चाहूल लागेना. त्यांच्या पुढे गेलेल्या प्याद्यांनी खबर आणली की, सूर्याजीराव भय खाऊन पळून गेला ! गाव ओस आहे ! महाराजांना वाईट वाटले, कारण सूर्याजीरावाला शासन करावयाचे ठरवून ते आले होते. त्यांच्या डोक्यात क्रोध घुमसत होता. मग महाराज पालखीत बसून सैन्यासह शृंगारपुरात आले. सूर्याजीरावाचा मोठा वाडा होता. वाडा सताड उघडा

पडला होता. महाराज वाड्यात गेले. मोठी मोठी दालने, मोठ्या मोठ्या सदरा, चाफेखण, चोपाळे अन् ओट्या-ओसऱ्या होत्या. एका मोठ्या सदरेवर मसनद अन् लोड होते. सूर्याजीरांवाची ती गादी होती. महाराज रागारागाने त्या गादीपाशी गेले. महाराजांच्या पायात चढाव होते. महाराजांनी क्रोधाविष्ट नजरेने त्या गादीकडे पाहिले आणि थाडकन् लाथ मारून ती गादी त्यांनी ठोकरीने उडवून दिली.

० ० ०

झडप

कोकणची स्वारी फत्ते करून महाराज राजगडास परत आले. कोकणात पाऊल पडताच मिळालेली सणसणीत थप्पड कारतलबखानास झोंबत होती. तो अतिशय शरमून गला होता. सर्वस्व व हजारो हशम गमावून मोठ्या मेढाकुटीने तो पुण्याकडे येत होता. रायवागन जितक्या अबोलक्या औदासीन्याने गेली होती, तितक्याच अबोलक्या औदासीन्याने ती पुण्यास परतत होती. शाएस्ताखानास तोंड कसे दाखवायचे हा प्रश्न कारतलबपुढे होता.

शाएस्ताखानास उंबरखिडीतल्या भयानक पराभवाची हकीकत आधीच समजली होती. तो फार जळफळत होता. लाचार अन् दुःखी मनाने कारतलबखान शाएस्ताखानापुढे गेला. खान तरी काय बोलणार? खानाची मर्जी मात्र पार नाराज झाली.

महाराजांनी राजगडावर आल्यावर नेताजीस हुकूम पाठविला की, घाटावर येऊन बेधडक मोगलांच्या मुलखात घुसून, लूटमार करून मोगलांस हैराण करावे. हा हुकूम होताच नेताजी घाट चढून देशावर आला व त्याने मोगलांच्या नाशिक प्रांतात धुमाकूळ घालण्यास सुरुवात केली.

महाराज राजगडावर विचार करीत होते की, ह्या शाएस्ता-खानाला स्वराज्यातून बाहेर कसा हुसकावा. जर ह्या वेळी त्याला हुसकला नाही, तर हा आणखी असाच छळत राहील. एखाद्या कारतलब-खानाला अन् त्याच्या एकएकट्या सरदारांना मोडत बसलो, तर हे मोगल कधीच संपायचे नाहीत. एकदम शाएस्ताखानावरच झडप घालून त्याचे मुंडके पळविले पाहिजे !—तरच जरब राहील. नाहीतर हे गुन्हाळ संपायचे नाही.

महाराजांच्या भोवती सर्व मित्रांचे कोंडाळे होते. तान्हाजी, येसाजी कंक, बाजी जेधे, बापूजी नन्हेकर, त्याचाच भाऊ चिमणाजी नन्हेकर, बहिर्जी नाईक, मोरोपंत, बाळाजी आवजी वगैरे मंडळी त्यात होती. शिवाय सोनोपंत डबीर, राघो बल्लाळ, निळो सोनदेव वगैरे पांढऱ्या केसांची मुत्सद्दी मंडळी आणि प्रत्यक्ष आईसाहेब होत्या. रोज खलबते चालली होती.

पौषाची थंडी शेकोटीची ऊब अन् हुरड्याची चव घेत घेत गली. माघाची शिवरात्र आईसाहेबांच्या पूजे-अर्चेत अन् लघुरुद्रांच्या मंत्रस्वरांत पार पडली. फाल्गुन आला. गावोगाव दांडगा उत्साह फुलला. होळी पौर्णिमा पुरणाच्या पोळीसारखा घवघवीत वाटोळा अन् गालांवर किंचित काळसरलेला चंद्र कडेवर घेऊन आकाशात आली. गावोगावची पोरेसोरे टिमक्या बडवू लागली. होळ्या पेटल्या. अग्निनारायण हसतमुखाने ओंजळ करून उभा राहिला. घरघरची साजुक तुपाच्या धारेखालची पुरणाची पोळी अन् पिवळ्याधमक वरणाने नटलेली भाताची मूद अग्निनारायणाच्या ओंजळीत पडू लागली. अग्निनारायण प्रसन्न झाला. होळीची रात, पिठासारखे चांदणे, फाल्गुनी वारा भिरभिरतोयू, पुनवेचा चांद नभी लखलखतोयू, चांदणीचं लावण्य मूसमुसतयं, होळीचा जाळ फुरफुरतोयू, तांबडा-पिवळा प्रकाश झगमगतोयू, सगळ्या गावाची पुरणा-वरणाची जेवणं झालीत, ज्वानीतल्या पोरांची थट्टामस्करीं उताला आलीय, होळीच्या भवती त्यांची दाटी झालीय, तुणतुण्याची तार मद-नाच्या धनुष्यागत तटतटून ताणली जातीयू, ढोलकीचा आवाज वरवर चढतोयू, झांजेची झिण्झिण् अंगावर काटा फुलवतीयू, होळीच्या उजे-डात अंजिरी शालू झगमग करतोयू, चांदणीच्या गालाला खळी पडतीयू,

नाजूक कमरेवर कंबरपट्टा, कोवळ्या दंडावर चंदेरी चोळी, गोऱ्या भाळावर चंद्राची कोर, गुलाबी गळाभर पुतळ्याची माळ, कानांच्या शिपल्यात मोत्यांची भोकरे, दंडांत वाकी, हातात चुडा, अंगठीत खडा, सैलसा अंबाडा, वस्स ! —जवानीचा घडा उरी डचमळतोय ! पायांतली पैजण छुमछुमताहेत आणि तिच्या केसातला गजरा घमघमतोय, अशी नवनवतीची नाजूक चंद्रावळ डावे कोपर उजव्या तळहातावर टेकवून अन् डाव्या हाताची करंगळी गालावरच्या खळीत रोवून उभी आहे. डफावर कडाडून थाप पडतीय, झांजा, तुणतुणे, खंजिरी, ढोलकी, कडी अन् तास एकदमच झणकार उठवताहेत, पैजणांचे पाय थुई थुई छुई छुई रिमझिमताहेत, नाजूक मेंदीने लालावलेल्या बोट्यांची झालर झुळझुळतीय, गालावर हसू फुटतेय अन् मग महाराष्ट्राच्या मराठ्यांची लाडकी लावणी नाचत, मुरकत, लाजत, रुसत, हसत, फुगत, रसरंग उधळीत अवतरतीय ! काय सांगावे आमच्या लावणीचे लावण्य ? अभाळीचा चंद्र झुरतो तो तिच्याचसाठी ! शिळा वाजविल्याविगर, शेमले उडविल्याविगर अन् ओरडल्याआरडल्याविगर लावणी रंगायचीच नाही. सोंगाड्यासाजिद्याविगर तिला मथुरेच्या बाजाराचा रस्ता उमगायचाच नाही अन् बादशाही रंगमहालात ती कधी नांदायचीच नाही. मन मानेतो मजा मारायला मराठी मुलुखाचा मोक्याट माळच तिला हवा. तिला हौस पाटलाच्या चावडीपुढे, भैरोबाच्या देवळामागे, होळीच्या माळावर नाहीतर जत्रेच्या फडावर नाचा—नांदायची ! दुसरीकड कुठे तिची हौस भागायचीच नाही.

असा शिमग्याचा सण पार पडला. फाल्गुनाची वद्य पंचमी रंगात रंगली. राजगडावरही सण साजरे झाले, पण महाराजांचे लक्ष सगळे पुण्याच्या लाल महालावर खिळले होते. ह्या शाएस्ताखानाला हाणल्या-शिवाय त्यांच्या मनाला स्वस्थता वाटेना.

राजगडावर रोज खल चालला होता. राजकारण खलता खलता फाल्गुनाची आवस आली. महाराजांनी आपल्या मनात डाव पक्का केला. मोरोपंत, बाजी जेधे, बाजीचा भाऊ चांदजी जेधे, बाबाजी बापूजी खेडकर आणि चिमणाजी बापूजी खेडकर वगैरेंसह व वडीलधान्या मडळींसह ते एकान्तात बसले. महाराजांनी डाव सांगितला. एकदम रात्रीच्या

मध्याला लाल महालात शिरायचे अन् खानालाच उडवायचे हा तो बेत होता ! केवढे धाडस हे ! खानाच्या दाढतच जाणे होते ! लाल महालाच्या परिसरात लाख-पाऊण लाख फौज पसरलेली होती. जसवंतसिंह आणि सुमारे इतर साठ सरदार त्यांत होते. पुण्याच्या हद्दीवर खानाने इतका कडक पहारा ठेवला होता की, एकही मराठा माणूस विचारपूस केल्या-विना तो सोडत नव्हता. आता इतक्या भयंकर कडेकोटांतून खानाच्या स्वप्नात जाणेसुद्धा कठीण होते अन् धाडस करून घुसलेच आत, तर जिवंत परत यायची आशाच नव्हती. खानाच्या हाती सापडल्यावर खान जिवंत जाळील, तेलांत तळील की मुंडकी छाटून दिल्लीला धाडील हे सांगणेच कठीण !

पण महाराजांच्या शब्दांतून बेत निघाला. बस्स् मग काय वाटेल ते होवो, तो पार पाडलाच पाहिजे हा प्रत्येकाचा निर्धार. प्रत्येकजण तयार झाला.

केवढा भयंकर बेत हा ! हा खान ज्या वाड्यात राहिला, तो लाल महाल केवढा दणकट वाडा. आत शिरायला मोठ्या दरवाज्या-शिवाय दुसरी वाट नाही. एक वेळ पुण्यात शिरता येईल. तेही मुष्कीलच, पण लाल वाड्यात शिरणे अगदी अशक्य ! अगदी अशक्य ! वेड का काय ! नकळत अगदी खूप चोरून, छपून शिरायचे म्हटले, तरी कधी कुणाच्या नाकात शिरता येईल का ? वळवळेल ना तिथे ! लाल महालात नाकातल्या केसांसारखा सख्त पहारा होता सर्वत्र. फटाफट शिका याव्या, तशा फटाफट बंदुकांच्या फैरी झडतील की ! छेः ! निव्वळ वेडेपणा हा ! पण महाराजांची हौसच न्यारी ! अन् महाराजांनी सांगताच सगळी आडदांड खोंडे लागली खूप होऊन शेंपट्या उभारीत मनातल्या मनात नाचायला. काय करावे ह्या पोरपणाला ? सगळ्यांच्याच कानांत वारे शिरले. जो तो खुलला. महाराजांचे म्हणणे खरे झालेच पाहिजे अन् ते मीच खरे करणार, ह्या हिरीरीने सगळीच माकडे रावणाची दाढी जाळायला उतावळी झाली. आईसाहेबांना काळजीच लागली. वृद्ध कार-भारी मात्र दात नसलेल्या गालांत कौतुकाने हसले. आजवरच्या अनुभवाने त्यांची खात्रीच झाली होती की, ही मुले सांगून ऐकणारी नाहीत, मग घाला धिगाणा !

—आणि सहाराजांनी ठरवले की, स्वतः जातीने जायचे ! स्वतः लाल महालात घुसायचे ! स्वतः खानावर झडप घालायची ! महाराज येणार म्हटल्यावर बाकीच्यांना जास्तच सुरसुरी आली.

पण केवढा जिवावरचा खेळ हा ! तोफांच्या गराड्यात एक लाख फौज, एक लाख फौजेत गुरफटलेला वाडा, वाड्यात दालने शे-पन्नास, अन् त्यांतल्या कुठल्यातरी एका दालनात शाएस्ताखान असणार. आता हे आधी पुण्यात जाणार कसे ? गेलेच तर लाल महालात शिरणार कसे ? शिरले तर खानापर्यंत पोहोचणार कसे ? पोहोचलेच तर—? पण मग काही कठीण नव्हते ! एक घाव दोन तुकडे ! पण एवढे जमावे कसे ? मोगलांनी ओळखले, गराडले, सापडले म्हणजे मग—?

पण एकदा ठरले म्हणजे ठरले. सगळा वेत अगदी गुप्त होता. डाव्या कानाने ऐकलेले उजव्या कानापर्यंत पोहोचत नव्हते. राजगडावर रोज रात्रंदिवस वेत बनत होता. काय काय करायचे, कसे कसे करायचे, कुणाचे काम काय, याचा अगदी लग्नातल्या मानापानासारखा वेत चालला होता. अंधारात समया लावून महाराजांभोवती अन् आईसाहेबांभोवती बसून खानसाहेबांच्या पाठवणीसाठी तयारी चालली होती.

त्यात एका माणसाची उणीव होती, म्हणूनच की काय नेताजी पालकर मोगलाई हद्दीतून खूप लूट घेऊन राजगडावर दाखल झाला. नेताजीने अमाप लूट गोळा करून आणली होती.

चैत्राची प्रतिपदा उजाडली. सनई-चीघड्यांच्या निनादात, शिंगांच्या ललकान्यांत अन् तोफांच्या सरबत्तीत गाठीची पदके लेवून भगवा झेंडा आकाशात चढला. भरजरी शेल्यांच्या गुढ्या उभारल्या गेल्या.

महाराजांनी दिवस ठरविला. अगदी गुप्तपणे सारी तयारी सुरू झाली. सर्वांची तहान-भूक अन् झोप उडाली. पुण्यात लाल महालावर छापा आणि शाएस्ताखानावर झडप घालायची कशी, याची अगदी तपशीलवार कुंडली तयार झाली. कोणत्या जागेत दडायचे, कोणत्या नक्षत्राने कुठे, कसे एकदम उगवायचे, कोणी किती गतीने पुढे सरकायचे सगळे ठरवले महाराजांनी.

चैत्राची अष्टमी उजाडली. जो तो आपल्या कामांत चूर होता. लोखंडी सळ्यांना चिंध्या बांधून दोन-तीनशे पलिते तयार करण्यात

आले. तेलाचे बुधले गच्च भरून पलित्याच्या शेंजारी आले. सकाळीच शे-दीडशे बैलांचा तांडा राजगडाच्या पायथ्याशी हजर झाला होता. कासराभर दिवस वर आला. राजगडावरून दहाबारा तरणी पोरं उड्या मारीत गड उतरली आणि त्यांनी तो बैलांचा तांडा हाकलत, वळत नसरापुराकडे चालविला. ती पोरे म्हणजे शुद्ध बावळट शेतकऱ्यांच्या घाटात चालली होती. खांद्यावर घोंगड्या, हातांत काठ्या. बैलांची घुंगरे वाजत होती. पोरे गुमान गोष्टी करीत चालली होती.

दुपारला नसरापूर आले अन् बैलांचा तांडा तसाच डावीकडे पुण्याच्या वाटेवर कात्रजच्या घाटाकडे वळला.

दिवस मावळला. मोरोपंतांना आणि नेताजीला महाराजांनी खूण केली. लगेच निघायची तयारी सुरू झाली. सारे काही आधी ठरले होते, त्याप्रमाणे अगदी निवडक चारशे मराठी, तरणी चपळ मंडळी गडाच्या पद्मावती माचीवर जमली. अष्टमीचा चंद्र आभाळात आला होता. वारा गार सुटला होता.

महाराजांनी डोक्याला नेहमीचे शिरोभूषण न घालता, आज साधे मराठी पागोटे घातले. बाकीचा वेष साध्या शिपाई गड्याचा केला. बाबाजी आणि चिमणाजी, बाजी, चांदजी, नेताजी, मोरोपंत वगैरे सारे सज्ज होऊन महाराजांभोवती उभे होते. महाराजांनी ढाल-तलवार बांधली. अस्तन्या वर सरकवीत त्यांनी नेताजीला पुसले, “ झाली तयारी ? ”

“ जी ! आता गडच उतरायचा ! ”

आईसाहेब आणि म्हातारी म्हातारी कारभारी मंडळी तिथेच उभी होती.

महाराजांना ती सर्वजण आपल्या मनाला सुचतील त्या काळजीच्या गोष्टी सांगत होती. महाराज हो हो म्हणत तयारी करीत होते.

“ शिवबा ! जपून ! ” आईसाहेब शिवबाला सांगत होत्या. “ आणि पंत, तुम्ही ह्या साऱ्यांना सांभाळा ! भारी द्वाड आहेत मुलं ! ”

“ आता आम्ही सारे मोठे नाही का झालो ? ” महाराज हसून म्हणाले.

“ अरे जगाला ! मला तुम्ही सारे लहानच ! ” आईसाहेब म्हणाल्या अन् त्यांनी महाराजांच्या तोंडावरून हात फिरवून स्वतःच्या कानशिलांवर बोटं मोडली. महाराजांनी त्यांच्या पावलांना हात लावून नमस्कार केला. पायाची धूळ भाळी लावली.

सर्वांनी पायी मस्तक ठेवून ! आईसाहेबांना मुजरे केले.

“ मोठी गुणाची पोरं माझी ! यशाचे व्हा ! ” आईसाहेबांनी आशीर्वाद दिला.

महाराज जगदंबेचे दर्शन घेऊन निघाले.

आईसाहेबांना फार काळजी वाटत होती. स्वतः त्या जरा थकल्या होत्या. डोक्यावरचे वरेच केस आता पांढरे झाले होते. शिवबा केवढ्या जिवावरच्या प्रसंगां स्वतः उडी घेतोय हे त्यांना दिसत होते, पण यमुनेच्या डोहात कालिया शिरला, त्याला नको मारायला ? तसाच राहू देऊन कसे चालेल ? गोकुळची गाई-दासरे मरताहेत. गोच्यागोजिच्या गोपींना ते हिरवं विष बाधलंय. यमुना हालात जगतीय. आता नको का कोणी उडी घ्यायला ? यशोदेच्या बाळानेच घालायची उडी.

महाराज निघाले. मागोमाग सारे निघाले. तयार करून ठेवलेले पलिते अन् तेलाचे बुधले एकेका स्वाराने घेतले. एकही पलिता पेटविलेला नव्हता. पेटवायचाही नव्हता. गडाच्या पायथ्याशी पोहोचताच घोड्यांना टाचा बसल्या. तडाडू तडाडू चौखूर चालीवर घोडे निघाले. चंद्र खूप वर आला होता.

मार्गासनी, करंजावणे, आंबवणे आणि नसरापूर ओलांडून महाराज चेलाडीवर आले. रात्र बरीच झाली होती. दाट झाडीतून गळणाऱ्या चांदणी लाह्या-बत्ताशांखालून घोडे चालले होते. कुण्णी बोलत नव्हते. रातकिडे एकच सूर धरून किरकिरत होते. रानपाखरे चाहूल लागून फडफड करीत उडत होती. वारा बेताने वाहत होता. घोड्यांच्या टापां-खाली पाचोळा सळसळत होता. महाराज, पंत, नेताजी अन् चिमणाजी अगदी पुढे होते.

वरवे, कांजळे, शिवरे, खेड, शिवापूर अन् शिंदेवाडी मागे पडली. वेळूचे शिवार लागले. गोगलवाडीतले दिवे अंधुक काजव्यासारखे लुकलुकू

लागले आणि कात्रजच्या घाटाचा आडवा दांड काळा निळा पसरलेला दिसू लागला.

घाटाची चढण लागली. खडकाळ वाटेवर घोड्यांच्या नालबंद टापा चकमक झाडीत खडखड वाजू लागल्या. घोडी संध वेगाने घाट चढू लागली. महाराज इकडेतिकडे सारखे पाहत होते.

घाटाचा माथा आला आणि एकदम अस्वलासारख्या दहा-बारा सावल्या एका खबदडीतून उठल्या ! महाराजांची नजर एकदम तिकडे गेली. त्या सावल्या तुरुतुरू धावत जवळ येऊ लागल्या. त्यांच्याजवळ काठ्याही दिसू लागल्या आणि आल्यावर स्पष्टसे दिसले. ते राजगडावरून निघालेले महाराजांचेच बैलवाले मावळे होते ! घोंगड्या पांघरून महाराजांची वाट पाहत होते ते. त्यांनी जवळ येऊन महाराजांस मुजरा केला.

“ बैलं कुठं आहेत ? ”

“ इथंच हैती ! कुठ्याच्या एका भुकंवर ! बसल्यात ! ”

मग महाराजांनी लगेच आपल्या ठरलेल्या लोकांना खूण केली. ते लोक पलिते, बुधले अन् काथ्या घेऊन पुढे आले.

“ आटपा लौकर ! ” महाराजांनी चुटकी वाजवीत म्हटले.

लगेच ते पंधरा-वीस जण बैलांच्या दिशेला दिसेनासे झाले. महाराज पुण्याच्या दिशेला उतरू लागले. कात्रजच्या डोंगरमाथ्यावरून लांब पाच-सहा कोसांवर पुणे दिसत होते. लहान-लहान, लहान-लहान दिव्यांचे ठिपके लुकलुकत होते.

महाराज घाट उतरून खाली आले. पुढची वाट सुरू झाली. गुजरवाडी गेली. कात्रज गाव मागे पडले. धनकवडीचा फाटा गेला. आंबील ओढा ओलांडला. बिबेवाडीचे काळेशार शिवार लागले. आता पुणे अगदी थोडे राहिले. झगड्याची वाडी ओलांडली की, काळे वावर अन् मग पुणेच. काळ्या वावराकडेच तोंड करून पुण्याची पडकी मावळ वेस उभी होती.

आणि पुण्यात रमजानचा महिना गाजत होता. उपवास सोडून मोगली फौज चिक्कार खाऊन-पिऊन सुस्त झाली होती. रात्रीचा मध्या-न्हीचा प्रहर उलटला होता.

—लाल महालाच्या नजीकच्या पुढच्या बाजूला लष्करी वाद्ये वाजत होती. ह्याला म्हणायचे लष्कराचा वाजा ! ह्या वाजाच्या तालावर काही खेळ, नाच, गाणी चालली होती. मोगली फौज त्यातच रंगली होती.

खुद्द लाल महालात माडीवर शाएस्ताखान एका भव्य दिवाण-खान्यात झोपला होता. इतर दालनांत कुठे कुठे खानाच्या जनानखान्यातील बायका जाग्या होत्या. कुणी ढोलकीवर खडा वाजवीत गाणी म्हणत होत्या, तर कुणी ऐकत होत्या. कुणी लोडावर पहुडल्या होत्या. उन्हाळ्याचे दिवस होते. शरबताच्या सुरया तबकांत उभ्या होत्या. अगदी तलम झिरझिरीत पडदे वाऱ्याच्या झुळकीवर झुळझुळत होते. वाड्याच्या पश्चिमेच्या बाजूकडचा प्रचंड दरवाजा बंद होता. फक्त दिंडी उघडी होती. आत देवड्या होत्या. रातल्या बाजूला सख्त जागता पहारा होता. अंगणही मोठे होते. तिकाटण्यावर टेकवून जळत्या मशाली ठेवलेल्या होत्या. शे-सव्वाशे हशम पहान्यावर होते. शिवाय आत दालना-दालनां-वर नागव्या तलवारी घेऊन हशम जागता पहारा डुकल्या घेत घेत करीत होते !

वाड्याला खोल्या, ओसऱ्या, माजघरे, कोठ्या, ओट्या, चौक, सदरा, दिवाणखाने, दरुणी महालाचे जाळीदार महाल, पाण्याचे हौद, मुदपाक-खाना, अंबरखाना, शिलेखाना, आबदारखाना, दफतरखाना, हमामखान्याची जाळीदार खोली, एक का दोन, अनेक सदरासोप्यांनी सजला होता लाल महाल ! पंत दादोजी कोंडदेवांनी पखालींनी पैसा ओतून बांधलेला वाडा हा ! वाड्याच्या भिती बळकट होत्या. मुख्य दरवाज्याशिवाय आत जायला वाटच नव्हती दुसरी. खुद्द महाराजांना आपल्या लाल महालाची खडान् खडा माहिती होती. कारण त्यांचे बालपण त्यात गेले होते.

वाड्याच्या पिछाडीला कसब्यातल्या गणपतीकडे जाणारा लहानसा रस्ता होता. तेथून नजीकच शितोळे देशमुखांचा वाडा होता.

लाल महालात खानाच्या व जनानखान्याच्या महालात समया व मेणबत्यांची शामदाने तेवत होती. खोजे, तार्तरिणी व इतर दासी (लौंड्या) खानाच्या बेगमांबरोबर गात होत्या, हातांत रुमाल घेऊन नाचत होत्या. हसत होत्या. वाड्यात खाशा महालात गजबज एवढीच फक्त होती.

महाराज काळ्या वावरात आले. महाराजांसह सर्वजण घोड्यावरून उतरले. महाराजांनी बाजी सर्जेराव जेध्यास आपला घोडा व इतर काही घोडे घेऊन नदीच्या पलीकडे भांबुड्यांच्या बाजूला जाऊन उभे राहण्यास सांगितले. लगेच बाजीने आपल्याबरोबर काही माणसे घेऊन व त्या घोड्यांचे लगाम धरून नदीकडे कूच केले. खूप लांबचा वळसा घालून बाजीला नदीपार जावे लागणार होते, कारण खानाच्या छावणीला चाहूलही लागू न देण्याची खबरदारी घ्यायची होती. नदीचे नाव मुठा.

महाराजांनी मोरोपंतांस व नेताजीस काही लोकांनिशी मोगलांच्या छावणीच्या थोडे अलीकडे झाडीत लपून राहावयास सांगितले. चिमणाजी व बाबाजी हे सखे भाऊ पुण्याचे व खुद्द लाल महालाचे मोठे माहीतगार होते. ह्या दोघांवर महाराजांचे मोठे प्रेम होते. महाराजांनी चिमणाजीस पूर्वी ठरल्याप्रमाणे पुढे जाऊन ठरलेला उद्योग करण्यास सांगितले. कुणालाही फारसे सांगत बसावे लागतच नव्हते. राजगडावरून निघण्यापूर्वी प्रत्येकाला आपआपली कामे पक्की नेमून दिलेली होती. प्रत्येकाची तडफ, उत्साह, हुशारी विलक्षण होती.

चिमणाजी निघाला. त्याच्याबरोबर ठरलेले लोक निघाले. त्यातल्या प्रत्येकाजवळ ढाली-तलवारी होत्याच, पण काहींच्या घोंगड्यांत पाठीवर अत्यंत धारदार अन् लांबीला हातभर-वावभर असलेल्या लोखंडाच्या पहारीही लपविलेल्या होत्या.

“ सावध ! ” महाराज निघालेल्या चिमणाजीला हळू आवाजात म्हणाले. चिमणाजीने मान डोलवली आणि निघाला माणसे घेऊन. अगदी गुपचुप. काळोखात तो गुडुप झाला.

चिमणाजीला लांब मोगलांचे पांढुरके तंबू दिसू लागले. मोगली शिपायांची चाहूल येऊ लागली. छावणी जवळ आली ! पुण्याची हद्द आली ! प्रत्येकाची छाती धाकधुक करीत होती.

—आणि चिमणाजीने आपल्या लोकांशी अगदी खुल्या आवाजांत गप्पागोष्टी करायला सुरुवात केली. बाकीचे मराठेही एकमेकांत बोलू हसू लागले. त्यांत सान्या गोष्टी सुरू झाल्या. तमाशातल्या लावणीपासून तो आंदाच्या पिकापर्यंत आणि लगेच असे भासू लागले की, ही

माणसे इथलीच, खानाच्या छावणीतलीच आहेत. जरा कुठे बाहेर गेली होती ती आता परत छावणीत चाललीत ! शिवाजीच्या गावचीसुद्धा नव्हेत ही ! काही आहे का छटा त्यांच्या बोलण्या-चालण्यात शिवाजी-कडची ?—इतके बेमालूम सहज बोलणे-चालणे त्यांनी सुरू केले. कुणी बटवा खोलून तंबाखूची चिमूट दुसऱ्याच्या हातावर ठेवीत होता तर दुसरा कुणी सोडलेली चंची काखेत दाबून सुपारी कातरित होता.

छावणी जवळ आली ! मावळवेशीची पडकी भिंताडे अन् बुरुज अंधारात उभे असलेले दिसू लागले. हातात भाले घेऊन बख्तारी हशम पहारा करित होते. एक—दोन मशाली जळत होत्या. ह्या मंडळींची बोलण्या-हसण्याची चाहूल लागताच पहारेवाले हशम सावध होऊन तसेच उभे राहिले.

चिमणाजी आपल्या टोळक्यासह बेफिकीर चेहऱ्याने हसत-बोलत चालला होता. त्याचे गुंड साथीदार तसेच. इथे कोणी पहारेकरी आहेत अन् ते आपल्याला अडवणार आहेत हे त्या कुणाच्या खिजगणतीतच नव्हते ! अगदी जवळ आले. पहारेकरी पाहतच होते. पहारेकऱ्यांकडे नजरही न करता चिमणाजी गप्पा मारीत सरळ आत घुसला. मालकाच्या रुबावात. पण छातीत धडधड चालूच होती.

“ ए s ए s ! ठैरो s ! ” पहारेवाल्यांनी भाला आडवा घातला.

“ आँ ? ” थांबून आश्चर्याने मूठ हनुवटीला लावीत चिमणाजी पहारेकऱ्यांकडेच बघू लागला.

“ कौन हो तुम ? ”

“ म्हंजी ? ठावं न्हाई न्हय ? ”

“ कौन ? ”

“ इथलीच आमी ! जाधवरावांकडची नव्हं का ? छबिन्याची मानसं आमी ! गस्तीला गेलो हुतो ! जायच्या वक्ताला पगितलं न्हाईसा आमाला ? ”

“ ज्यादवरावके आदमी ? ”

“ नव्हं का ? पुसून या, पुसून या त्येस्ती ! पहाऱ्यावर नव्यानंच आलातसा जनू ? ”—ही वर शिरजोरी !

पहारेकरीही हसले अन् म्हणाले, “ जाव जाव भाई ! जाव ! ”

बनवले पहारेकच्यांना ! अन् ते वेडे बनलेही ! चिमणाजी आता तर रुबावात निघाला. गडी मिस्किलपणाने गालांत हसत होता. चार पावले गेला अन् लगेच फिरून म्हणाला, “ आवो खानसाह्येब, आपली निम्मी मानसं मागून येत्याती ! इसरू नगा सा ! ”

“ आने दो ! आने दो ! ”

चिमणाजी अन् त्याचे टोळके शिरले छावणीत. खानाच्या छावणीत रोजा संपून गम्मत चालली होती. लष्कराचा बाजा वाजत होता. आता मात्र चिमणाजी फार सावधतेने लाल महालाच्या रोखाने जात होता. सहजपणे, सावकाश, फारसा गलका न करता !

शाएस्ताखानाच्या लष्करात खूप मराठी फौजही होती, कारण शिदखेडचे जाधवराव, सर्जेराव घाटगे, गाढे, कोकाटे, गायकवाड, काकडे खंडागळे, पवार, भोसले, होनप-देशपांडे, रायबागन वगैरे मराठी सरदार खानाच्या फौजेत महाराजांविरुद्ध सामील झालेले होते. त्या सर्वांचे लष्कर खानाच्या छावणीतच होते. छावणीवर छापे पडू नयेत म्हणून नेहमीच अशी रीत असे की, छावणीपासून कोस-दीड कोस तरी लांबवर टेहळणीसाठी फिरते सैनिक ठेवावयाचे. ह्यांना म्हणायचे ‘ छविन्याचे पहारेकरी. ’ एवढ्या मोठ्या एक लाख फौजेत कोणची माणसं कोणाची हे कोणाला ओळखू येणार ? आणि त्यातून मोगली कारभार ? ढिलेपणा, बावळटपणा आणि निर्बुद्धपणा यांची चढाओढ लागलेली !

हे आता पुण्यात शिरणारे मराठे असेच थेट खानाचा गळा कापायला जाणार आहेत, अशी शंकाही त्या पहारेकच्यांना आली नाही. इतकेच काय, पण लाल महालात शिरून आज कोणीतरी दगा करणार आहेत, असे त्यांना कोणी सांगितले असते, तरीही त्यांना खरेच वाटले नसते. हसले असते ते.

चिमणाजी आणि त्याचे साथीदार अगदी हलकेच लाल महालाच्या पिछाडीच्या रस्त्याला पांगून पांगून जाऊ लागले. ती वाड्याच्या पिछाडीची बाजू होती. आकाशातला चंद्र आकाशातून परतला होता. सामसूम होती. अंधार पडला होता. लाल महालाच्या मुख्य दरवाज्यापुढच्या भागात लष्कराचा बाजा चालला होता. जे जागे होते ते त्यात रंगले होते. जे जागे नव्हते ते अर्थात डाराडूर झोपले होते. लाल महालाच्या

पिछाडीला तो अरुंद रस्ता अन् गणपतीच्या देवळाच्या ओळीतली घरे होती.

चिमणाजीचे साथीदार त्या पिछाडीच्या रस्त्यावर आले आणि सारा रस्ताभर पांगन उभे राहिले. आलेच कुणी तेवढ्यात तर खबरदार असावे यासाठी कुणीही आता चकार शब्द उमटू देत नव्हते. सजीव सावल्याच ! चिमणाजी इकडे तिकडे पाहत पाहत लाल महालाच्या भितीपाशी आला. काळी काळी भित अंधारात उभी होती. साठ-आठ मराठे त्याच्या संगतीला होतेच. चिमणाजीने भित चाचपली आणि इतर मराठी गड्यांना खुणावले आणि लगेच चिमणाजीने अन् त्यांनी घोंगड्यात लपविलेल्या पहारी बाहेर काढल्या आणि दोन दगडांच्या चिरेत दणादण् घाव घालावयास सुरुवात केली. खणाखण् पहारी वाजू लागल्या, पण लष्कराचा बाजा इतका दणाणत होता की, पहारींचा आवाज गाळून ऐकू जाण्याइतके तिखट कान छावणीत नव्हते अन् झोपेपुढे आणि गमती-जमतीपुढे कोणाला वेळही नव्हता कान टवकारायला.

चिमणाजी सारखा इकडेतिकडे पाहत होता. सारेच जण घामाधूम झाले होते. किती वेळ ते घाव घालीत होते, तरी अजून भितीतील चिरा निखळत नव्हता. चिमणाजीची छाती घडधडत होती. पहारीच्या दणक्याने एकदम चमकन् ठिणग्या उडत होत्या.

—आणि अखेर एक दगडी तोड ढिली झाली. ढोसढोसून ती सर्वांनी बाहेर काढली. एक तोड निघाली आणि मग भराभर इतर दगड निखळू लागले. चिमणाजी खूष झाला. मोठे थोरले भगदाड पडले. आत अंधार अंधार गुडूप होता.

—आणि एवढ्यात बाबाजी आणि काही मराठे दबत लपत तेथे आले. चिमणाजीने सारे तयार करून ठेवले होते. बाबाजी जवळ आला.

“ चिमणाजी ! ”—अगदी घशातला दबलेला आवाज.

“ सगळं तय्यार ! महाराज कुठंयत् ? ”

“ ते बघ आलेच ! ”

महाराज आणि इतर काही मराठे येत होते.

महाराज झप् झप् आले. भगदाड पाहिले त्यांनी. त्यांनी ओळखले ह्या खिडाराच्या आतल्या बाजूला मुदपाकखान्याच्या कोठ्यादालने होती.

महाराजांनी सर्वांना जवळ येण्याची खूण केली. सगळे आले. महाराजांनी समशेर उपसली. सर्वांच्या समशेरी अलगद बाहेर पडल्या. महाराजांच्या-बरोबर चांदजी जेधेही होता. महाराज हळूच वाकून भगदाडात शिरले. मागोमाग एकेक जण आत घुसला. सगळेच त्या भगदाडातल्या अंधारात नाहीसे झाले.

महाराज डोळे ताणीत ताणीत आत आत चालले होते. त्यांना काहीही दिसत नव्हते, पण सगळे माहीत होते. वाटेत कमरेएवढी उंच आडवी भिंत आली. महाराज चटकन् त्या भिंतीवर चढले आणि त्यांनी उभे राहून पुढच्या बाजूस लांब उडी टाकली. उडी टाकण्यापूर्वी ते काहीतरी पुटपुटले. त्यांच्या उंचीचा, उडीचा थोडासा आवाज आला आणि त्यांच्या मागोमाग तीन-चार मराठ्यांनी एकदम उड्या मारल्या—तो पाण्यात उड्या पडल्याचा आवाज आला ! पाणी खळबळून वाजले ! नाकातोंडात पाणी शिरल्याची फुरफुर उमटली. सगळेजण बुचकळ्यात पडले की, हे काय झाले ? सर्वांच्या अंगावर एका निमिषात भीतीचा काटा उठला. तो हौद होता ! त्यात पाणी होते ! तीन-चार पोरे पाण्यात पडली ! गार गार गार ! ओली ओली चिब झाली ! लगेच त्यांनी हौदाबाहेर उडी मारली ! मागच्यांच्या उड्या मग मात्र महाराजांप्रमाणे अचूक पलीकडे पडल्या.

महाराज पुढे अन् बाकीचे मागोमाग चालू लागले. दबत दडत ! चापसत चापसत ! महाराज अगदी अचूक चालले होते. अजून एकहि दिवा दिसत नव्हता. माजघर आणि इतर दालने ओलांडीत ओलांडीत महाराज चालले होते. जर गडबड झालीच, तर काय करायचे हेही आधी ठरविलेले होतेच.

महाराज एका जिन्यापाशी आले—आणि तिथेच एक हशम उभा ! पापणी लवायच्या आतच एकदम महाराजांनी त्याचे मुंडके उडविले ! एक अक्षरही उमटले नाही ! सर्वांची काळीजे धाड्धाड् उडत होती. अंगे घामाघूम झाली होती, भिजलेले प्राणी सुखी त्यातल्यात्यात !

महाराज लगेच जिना चडून गेले. मोठेथोरले दालन होते. काही बायका अस्ताव्यस्त झोपल्या होत्या. एक-दोन चिरागदाने मंद तेवत होती. महाराज तेथून पुढच्या दालनात शिरले. हे सारे अगदी मुंगसांच्या

पावलानें अन् घुशीच्या कौशल्यानें चालले होते. त्या छोट्या दालनातून पुढच्या दिवाणखान्याकडे ते चालले. तो तेथे चार-पाच हशम तलवारी खांद्यावर टाकून भितीला टेकून पेंगत होते. आता—? महाराजांनी एक निमिषभर थबकून एकदम बाकीच्यांस खुणावले. महाराजांचे साथीदार एकदम त्या हशमावर तुटून पडले आणि सपासप् त्यांनी त्यांच्यावर धाव घातले ! आणि महाराज एकदम मुसंडी मारून पुढच्या दिवाणखान्यात घुसले, पण तलवारीचे धाव बसताच एक-दोन हशमांनी प्राणांतिक किंकाळ्या फोडल्या ! झाले ! एकदम झोपा उडाल्या ! महाराज ज्या दिवाणखान्यात घुसले त्याच दिवाणखान्यात बायका अन् एक तरुण पुरुष झोपलेला होता. किंकाळ्या उठताच सारेच दचकून, किंकाळून उठले ! तो तरुण उठून भितीवरची तलवार घेण्यासाठी धावला. तलवार उगारून समोरून धावत महाराजांस येताना पाहून त्या बायका तर भयंकरच धाबरल्या ! त्या किंकाळ्या फोडून इतस्ततः धावू लागल्या ! हा सैतान कोण हे त्यांना समजेचना ! हा काय प्रकार ! तो तरुण तलवार उपसून महाराजांवर धावला. महाराजांनी एकदम सपाट्याचा आडवा तडाखा उडविला. तो तरुण किंकाळत, रक्त गाळीत पडला. मेलाच तो ! हा खुद्द खानाचा मुलगा होता—अबुल फत्तेखान. सगळ्या वाड्यात गोंधळ उडाला. शाएस्ताखान जागा झाला ! सगळीकडे किंकाळ्या आरडाओरडा होत होता अन् बाहेर बाजा वाजत होता ! खानाच्या बायका, खोजे अन् लहान मुले ओरडत, धावत होती. निरनिराळ्या दालनातले पहारेवाले हशम धाबरून गोंधळून गेले होते. काय प्रकार चाललाय अन् आपण काय करायचे हे त्यांना समजेचना. महाराजांचे साथीदार भराभर प्रत्येक दालनात घुसून दिसेल त्या पुरुषाला मारीत होते. दिवे कमी अन् अंधारच फार ! महाराज शाएस्ताखानाला शोधित होते. ह्या धिंगाण्यात तो कुठे दिसत नव्हता.

खान धाबरून उठला ! काय तारांबळ त्याची ! जो तो ओरडतच होता ! त्याला समजेना कोण, कोठून, कसे आले ! आहेत किती ? सगळीच दाणादाण ! मराठ्यांच्या तलवारी फटाफट माणसे पाडीत इतस्ततः लाल महालभर नाचत होत्या. एकदम सगळ्या बाजूंनी आग लागल्यावरसुद्धा इतका गोंधळ उडाला नसता. खानाचे आणखी दोन

मुलगे जखमी होऊन पडले. दिवे विझून अंधार झाल्यामुळे तलवारीच्या वारांखाली बायकाही सापडू लागल्या ! खान केविलवाणा चेहरा करून इकडेतिकडे धावत होता. तो एका मोठ्या महालात शिरला. त्याच्या जनान्यातल्या बऱ्याचशा बायका तिकडे धावल्या. महाराज खानाला शोधीत शोधीत एकेका दालनातून धावत होते. गोंधळ फार माजला होता. खाली अंगणात, चौकात मोगली शिपाई अन् मोगलांच्या फौजेतले मराठेही खूप जमले होते. जो तो जागच्याजागीच घडपड=धांदळ करीत होता, पण आत खुद्द वाड्यात शिरायची छाती कुणाला होत नव्हती ! लाल महालाचा दुसरा मजला आगीविना पेटला होता ! खचाखच तलवारीचे घाव पडत होते ! किकाळ्या उठत होत्या !

खानाच्या मागोमाग त्या महालात बायका शिरल्या. त्या खानाला भयंकर रडतओरडत लपायला सांगत होत्या. तेथे शमादाने जळत होती. खानाच्या तोंडचे पाणी पळाले होते ! तो कुठे जाऊ, कुठून जाऊ, लपू तरी कुठे म्हणून करुण, कापऱ्या आवाजांत विचारतोय न विचारतोय तोच बायकानी मोठ्याने किकाळ्या फोडल्या ! दारावरचा पडदा टर-टर-टर-टर फाडीत महाराज आत घुसले. खानाने त्यांना पहिले—भूतिमंत भीती उभी ! खानाने भयंकर घाबरून डोळे विस्फारले. महाराज खानावर धावले. तेवढ्यांत—तेवढ्यात बायकांनी दिवे फुकून विझविले. एकदम अंधार झाला ! महाराजांना काहीच दिसेना. खान निसटला, पण तेवढ्यात एका खिडकीत पांढरे पांढरे कपडे हलताना दिसले. खानच ! खान खिडकीबाहेर उडी टाकायचा प्रयत्न करीत होता ! महाराज एकदम खिडकीकडे धावले आणि दात-ओठ खाऊन त्यांनी समशेरीचा खाडकन् घाव खिडकीवर घातला. एक आर्त किकाळी उमटली अन् धप्पकन् खाली चौकातल्या बगीच्यात आवाज आला. खान मेला ! महाराजांना वाटले खान मेला ! ते लगेच तेथून बाहेर निघाले. ते मोठ्याने म्हणत होते, “ कामगिरी फत्ते ! चला जलदी ! ”

खाली जमलेले मोगल आणि मराठे आता जिवाचा धडा करून लाल महालात घुसले. “ गनीम गनीम ! ” “ दुष्मन ! दुष्मन ! ” करून ते अन् बाकीचे ओरडत होते. महाराजांच्या मागोमाग भराभरा त्यांचे साथीदार गोळा होऊन निघाले. बाहेरचा गलका त्यांना ऐकू येत

होता. “ गनीम गनीम ! ” हा ओरडा ऐकू येताच महाराजही आपल्या लोकांना मानेने खुणवीत ओरडले, “ गनीम गनीम ! ” आणि मग सगळेचजण ओरडू लागले, “ गनीम गनीम ! धावा धावा ! दगा ! गनीम गनीम ! ”

सगळी गर्दी आत घुसली ओरडत ओरडत ! महाराजही साथी-दारांसह ओरडत ओरडत त्यात मिसळले. अंधार, अर्धवट उजेड, ओरडा, रडारड यांनी मोगल बावचळून गेले. महाराज ह्या गर्दीतून वाट काढीत काढीत अन् गम्मत पाहत पाहत खास दरवाज्यापाशी आले आणि इतक्या सहजपणे अन् सफाईने बाहेर पडले की, कोणाला त्या गर्दीत शंकांमुद्धा आली नाही ! कुणाचे त्यांच्याकडे लक्षही गेले नाही. मोगलांची अद्याप चौकशी चालली होती, कोण गनीम ? कोण दुष्मन ? कोठून आला ? अन् त्याने केले तरी काय ?

चिमणाजी, बाबाजी, चांदजी व इतर सर्व साथीदार असेच निसटले ! महाराज लगेच नदीकडे तिघा-चौघांसह सटकले. बाकीचेही असेच पसार झाले. नदीच्या पलीकडे बाजी जेधे घोडे धरून वाट पाहत होता.

महाराज नदीतून पलीकडे गेले. ह्या चैत्राच्या दिवसांत पुण्याच्या नदीला पाणी फारसे नसते. बाजीने पाहिले. तो उत्सुकतेने लगाम धरून पुढे आला.

महाराजांनी अन् बाकीच्यांनी घोड्यावर टांग मारली अन् कोंडाण्याच्या दिशेला भरधाव घोडे सोडले.

बाबाजी, चिमणाजी वगैरे सर्वजण छावणीतून निसटले आणि त्यांनी काळ्या वावरात ठेवलेल्या मोरोपंतास व नेताजीस गाठले. त्यांनीही सर्वांनी कोंडाण्याकडे धूम ठोकली.

खान खिडकीतून खाली झुडूपांवर कोसळला होता. त्याच्या उजव्या हाताला भयंकर वेदना होत होत्या. तो उठला आणि हळूहळू पुढच्या चौकाकडे येऊ लागला. तो भयंकर घाबरला होता पण त्याहूनही तो जास्त संतापला होता. लाल महालाभोवती लाख फौजेचा गराडा असताना दुष्मन आलाच कसा ? खुदाने खैर केली ! जान बचावली !

खानाने हाताची जखम चाचपली. तो काय ! तीन बोटे साफ तुटली होती ! रक्त गळत होते ! तो ती धरून पुढच्या चौकात आला.

मशालीच्या उजेडात खानाची हातातून रक्त शिंपडणारी संतप्त आकृती लोकांस दिसली.

सारे अमीर, सरदार, उमराव भयभीत होऊन पुढे गेले. खानाचे डोळे लाल झाले होते. आपल्या सरदारांचा अन् पहारे करणाऱ्या हशमांचा त्याला भयंकर राग आला.

“ हुजूर ! — ”

“ फिजूल बक् बक् बंद करो ! बेवकूफ, नादान ! गाफील, बेवफादार ! जाव जाव ! आराम करो ! सो जाव ! ” खान चिडून, संतापून म्हणाला.

आता खानापुढे काहीही बोलायची सोयच नव्हती. तो फारच गरम झाला होता. त्याला खात्रीच पटली होती की, ही दगाबाजी त्या दगाबाज शिवाजीची ! तोच तो शिवाजी ! तलवार उगारून अंगावर धावलेला ! आणि एक लाख फौज निव्वळ गाफील, बेजबाबदार अन् झोपाळू !

—एवढ्यात दोन-चार हशम बाहेरून घाबऱ्या घाबऱ्या धावत आले. आणि कात्रजच्या दिशेला हात करीत घाईघाईने सांगू लागले, ‘ हुजूर ! हुजूर ! वो देखो दुष्मन दौड रहा है ! उधर मशालोंकी जगमग दिखाई दे रही है ! ’

—आणि खरोखरच दोन-तीनशे मशाली लांब तिकडे कात्रजच्या घाटातून नाचत नाचत धावताना दिसत होत्या.

खानाने एकदम आपल्या सरदारांस त्या पळत सुटलेल्या दुष्मनांचा पाठलाग करण्यास फर्माविले ! झाले ! लगेच हजारो घोडेस्वार तयार होऊन कात्रजच्या घाटाकडे दौडत निघाले. आता दुष्मन खास सापडणार, कारण पळून पळून किती पळेल ? पाहा अजून मशाली तेथेच आहेत.

मोगली फौज दौडत दौडत घाटाच्या पायथ्यापर्यंत आली. सारे खूब झाले होते. आता दुष्मन सापडणार ! मोगली घोडे घाट चढू लागले ! मशाली अगदी संथपणे हलत हलत पुढे सरकत होत्या. आता आल्या, टप्प्यात आल्या. स्वारांनी लगाम ताणले ! घोड्यांच्या टापांची मशालींना चाहूल लागलेली दिसली. कारण आडव्या निव्वळ —
तशा हलत त्या पळू लागल्या !

